

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2018

ARAşTIRMA
Research

İslâm Hukuku Açısından Genel İşlem Koşulları İçeren Akitler: İz'ân Akitleri (Türk Borçlar Kanunu Bağlamında)

Uğur Bekir Dilek

Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Özel Hukuk Bölümü İslâm Hukuku Anabilim Dalı

ugurbekir@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-3606-0959>

Geliş Tarihi / Received: 14.01.2018 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 26.06.2018

Öz

İnsanlığın gelişimine paralel olarak yeni akit türleri ve akitlerin içeriklerini oluşturan yeni koşullar ortaya çıkmaktadır. Sanayi devriminin bir ürünü olan genel işlem koşulları ile bu koşulların kullanımı sonucu ortaya çıkan standart sözleşmeler de bunlardandır. Klasik sözleşme modeli bireysel sözleşmedir. Bu sözleşme modelinde taraflar, sözleşmenin içeriğini, karşılıklı görüşme yoluyla serbestçe belirlerler. Bireysel sözleşmenin karşısında yer alan standart sözleşmelerin içeriğini ise, tamamen veya kısmen müşterinin müzakere etmeden kabul etmek zorunda kaldığı genel işlem koşulları oluşturur. Genel işlem koşulları, seri halde üretilen mal ve hizmetlerin hergün binlerce kişiye pazarlandığı günümüzde, müteşebbislerin hukukî ilişkilerini rasyonelleştirmek amacıyla önceden tek taraflı olarak kendi lehlerine hazırladıkları standart sözleşme koşullarıdır. Bu sözleşmeler ve koşullar İslâm hukuku açısından da yenidir. Bunların İslâm hukuku açısından ilk değerlendirmesini Senhürî yapmış ve genel işlem koşulları içeren sözleşmelere iz'ân akdi adını vermiştir. Bu çalışmada standart sözleşmeler ve genel işlem koşulları İslâm hukuku açısından değerlendirilmiş ve bunların kural olarak câiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Genel işlem koşulları, Standart sözleşme, İz'ân akdi, Tekel, İhtikâr.

In Terms of Islam Contracts with General Terms and Conditions: Akd al-iz'an (In the Context of The Turkish Law of Obligations)

In parallel with the development of mankind, new kind of contracts and new conditions which constitute the contents of new contracts have been arised. General terms and conditions, a product of the industrial revolution, and the standard contracts resulting from the using of these conditions are one of those kinds of contracts. The classic contract model is an individual contract. In this contract model, the parties freely determine the contents of the contract through mutual consultation. As for the content of the standard contracts which is opposite of the individual contract, the general terms and conditions that the customer must accept in whole or in part without negotiating constitute it. Standardized terms of contract are the standard contract conditions which the entrepreneurs have prepared in their favor in advance, in order to rationalize the legal relations of the entrepreneurs today, when goods and services produced in series are marketed to thousands of people every day. These contracts and conditions are new in terms of Islamic law. Senhürî made the first evaluation of these in terms of Islamic law and gave the name of iz'an to the contracts containing general terms and conditions. In this study, standard contracts and general terms and conditions have been evaluated from the point of view of Islamic law and reached to the conclusion that they are chaiz/lawful as a rule.

Keywords: General terms and conditions, Standard contract, Akd al-iz'an, Monopoly, Al-ihhtikar/profitteering.

Atıf / Cite as

Dilek, Uğur Bekir, "İslâm Hukuku Açısından Genel İşlem Koşulları İçeren Akitler: İz'ân Akitleri (Türk Borçlar Kanunu Bağlamında)", *Marife*, 18/1 (2018): 231-257.

Giriş

Toplumların, teknolojinin ve ekonomik ilişkilerin değişme ve gelişmesine paralel olarak zaman zaman daha önce bilinmeyen yeni akit türleri ve akitlerin içeriklerini oluşturan yeni şartlar ortaya çıkmaktadır. Sanayi inkılabı neticesinde Batı'da ortaya çıkan genel işlem koşulları ile bireysel sözleşmelerin karşısını teşkil eden ve içeriklerini kısmen veya tamamen bu koşulların oluşturduğu standart sözleşmeler de bunların arasındadır. Günümüzde bu koşulların ve sözleşmelerin kullanımı gittikçe yaygınlaşmakta ve bunlar özellikle şirketlerin müşterileriyle olan ticarî ve hukukî ilişkilerinde büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Bunların ortaya çıkışı yeni olduğundan, İslâm hukukunun klasik kaynaklarında bunlarla alakalı herhangi bir düzenlemeye rastlanmaz. Bu noktada ifa edilmesi gereken temel görev, bu meseleler hakkında günümüz pozitif hukuklarındaki düzenlemelerin İslâm hukukunun akitlere ve şartlara bakışı açısından değerlendirilerek câiz olanlarının dikkate alınması, geri kalanlarının geçersiz kabul edilmesi yahut ıslah ya da ilga edilmesidir. Bu çalışmada genel işlem koşulları, bireysel sözleşme ve standart sözleşme kavramları açıklandıktan sonra Türk Borçlar Kanunu'ndaki düzenlemelere yer verilecek, ardından bu sözleşmeler, şartlar ve düzenlemelerin İslâm hukuku açısından değerlendirilmesi yapılmaya çalışılacaktır.

I. Genel İşlem Koşulları ve Bireysel Sözleşme-Standart Sözleşme Kavramları

Günümüzde bankada hesap açtırmak, telefon, doğalgaz, elektrik, su vb. abonelik sözleşmesi, sigorta sözleşmesi veya şehirlerarası otobüs veya havayolu şirketi ile taşıma sözleşmesi kurmak isteyen kimse, bu sözleşmeleri ancak kendisine sunulan sözleşme şartlarını olduğu gibi kabul etmesiyle kurabilir. Bu şartlar, müşteriye bazen ek bir matbu metin halinde, bazen biletin arkasına basılı halde sunulur, bazen de sözleşmenin yapıldığı yerde ilan edilir. Bu metinler, özellikle, sözleşmenin ifasına ve meydana gelebilecek ihtilafların nasıl çözüleceğine dair şartlar içerir. Ayrıca işletmeyi her türlü sorumluluktan kurtaran, ona sözleşmeyi sona erdirmeye hakkı veren, ispat külfetini müşteriye yükleyen ve müşteriyi ileride yapılacak her türlü değişikliği baştan kabul eder duruma sokan bir takım hükümler içermektedir. İşte bu sözleşme şartlarına *genel işlem şartları* adı verilmektedir.¹ Günümüzde yiyecek, giyim, kozmetik ve kırtasiye gibi işlemler

¹ Atamer, M. Yeşim, *Sözleşme Özgürlüğünün Sınırlandırılması Sorunu Çerçevesinde Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2001, s. 1. Sözleşmenin hükümlerinin önceden tek taraflı olarak belirlendiği bu tür sözleşmelere, Alman hukukunda *allgemeine geschäftsbedingungen*: *genel işlem şartları* veya *allgemeine vertragsbedingungen*: *genel sözleşme*

dışında ekonomik hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelen bu şartlar, mal ve hizmet sektöründe gittikçe yaygınlık kazanmaktadır.²

Sözleşmeler, içeriklerini tarafların karşılıklı görüşme yoluyla belirleyip belirlememelerine göre bireysel sözleşme ve standart sözleşme olmak üzere iki kısma ayrılır. Klasik sözleşme modeli bireysel sözleşmelerdir. Bu modelde taraflar, sözleşmenin içeriğini, sözleşmenin kuruluşu sırasında iradeleri birbirine uygun düşene dek karşılıklı görüşme yoluyla serbestçe belirlerler ve anlaşma sağladıkları anda sözleşme kurulmuş olur.³

Standart sözleşme ise, içeriği kısmen veya tamamen genel işlem koşullarından oluşan sözleşmelerdir.⁴ Bu sözleşme modelinde öncekinden farklı olarak, sözleşmenin kuruluşu sırasında sözleşmenin tüm muhtevası değil, semen, mal veya hizmetin türü gibi bir takım aslî noktalar müzakere edilir.⁵ Bunlar dışında kalan ifa yeri ve zamanı, ifanın tarz ve unsurları, cezaî şart, muacceliyet koşulu, temerrüt faizi, sözleşmeden dönme vb. akde aykırılığın sonuçları, sorumluluk ve tazminat, yetkili mahkeme, tahkim şartı gibi yan noktalar⁶ ise, tüketicinin pazarlık ve müzakere etmeden kabul etmek zorunda kaldığı genel işlem şartlarıyla düzenlenir.⁷ Hatta aslî noktalardan biri olan bedelin bile tarifelerle belirlenerek, bedel konusunda dahi bireysel anlaşmaya yer bırakılmayan ve içeriği tamamen genel işlem koşullarından oluşan standart sözleşmeler de mevcuttur.⁸ Standart sözleşmelere, kitlesel sözleşme, seri sözleşme, formüler sözleşme, iltihakî (katılmalı) sözleşme, tip sözleşme, çerçeve sözleşme ve kitle sözleşme de denilmektedir.⁹

→

şartları; Fransız hukukunda *contrat d'adhésion*: iltihakî (katılmalı) sözleşme adı verilir. İngiliz-Amerikan hukukunda bu tür sözleşme önerileri, *take it or leave it* (kabul et ya da vazgeç) formülüyle ifade edilir (Oğuzman, M. Kemal-Öz, M. Turgut, Borçlar Hukuku: Genel Hükümler, Vedat Kitapçılık, XV. bs. İstanbul 2017, I, 25-26).

² Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 2; Havutçu, Ayşe, *Açık İçerik Denetimi Yoluyla Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, Güncel Hukuk Yay. İzmir 2003, s. 22.

³ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 1.

⁴ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 3.

⁵ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 2; Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 39.

⁶ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 91.

⁷ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 2; Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 39.

⁸ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 4-5.

⁹ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 12-13; Barlas, Nami, "Çerçeve Sözleşme Kavramı ve Çerçeve Sözleşmelerin Özellikleri", *Prof. Dr. Erdoğan Moroğlu'na 65. Yaş Günü Armağanı*, Beta Basım, II. bs. İstanbul 2001, ss. 808-809; Yıldırım, Abdülkerim, *Türk Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, Adalet Yayınevi, III. bs. Ankara 2015, s. 95; Çınar, Ömer, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2009, ss. 48-49; Açıkgöz, Osman, *Tüketicinin Korunması Çerçevesinde Mobil Haberleşme Abonelik Sözleşmesinde Genel İşlem Koşulları*, Oniki Levha Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 169. Bu terimler çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılsalar da, bazen farklı içerikleri ifade ederler. Nitelik standart sözleşme, içeriği tamamen veya kısmen genel işlem koşullarından oluşan sözleşmeler iken, iltihakî sözleşme esasında, içeriği tamamen genel işlem koşullarından oluşan sözleşmelerdir. Kara, deniz ve havayolu şirketleri ile yapılan sözleşmeler çoğu zaman bu tarzda yapılır (Oğuzman-Öz, *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, I, 26).

Genel işlem koşullarının sözleşmeye dâhil edilmesi, tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanında bulunmalarıyla gerçekleşir.¹⁰ Burada iradeler arasındaki uygunluk bireysel sözleşmelerde olduğu gibi, sözleşme şartlarının bütün ayrıntısına kadar müzakere edilmesi ve iradeler birbirine uygun düşene dek karşılıklı ödümler verilerek anlaşmaya varılması şeklinde değil, bu şartları sözleşmeye dâhil etmek isteyen müteşebbisin müşterinin bunlara dikkatini çekerek öğrenmesine imkân tanınması, müşterinin de çoğu zaman global kabul¹¹ ile bunların sözleşmeye alınmasına rıza göstermesiyle meydana gelir.¹²

Genel işlem koşulları ve standart sözleşme kavramları sanayi devriminin bir ürünüdür. Sanayi devrimi, sosyal ve ekonomik yapıda köklü değişme ve gelişmelere yol açtığı gibi, sözleşmelerin bireysel yapısını da etkilemiştir. Bu devrimle birlikte seri imalat gibi yeni üretim türleri ve yeni pazarlama şekillerinin ortaya çıkması, hızlı kentleşme, nüfus artışı ve işbölümünün doğması gibi gelişmelerin mal ve hizmet değişiminde büyük bir artışa yol açması, sözleşmelerde kitleselleşme ihtiyacını doğurmuştur. Bireysel sözleşme modeli, seri halde üretilen mal ve hizmetlerin hergün binlerce kişiye pazarlandığı modern ekonomik yaşamda, hukukî ilişkilerin rasyonel biçimde düzenlenebilmesi için elverişli bir vasıta değildir. Ayrıca müteşebbislerin her bir müşteri ile ayrı ayrı müzakere ederek sözleşme şartlarını belirlemesi de, iş hayatının gereklerine ve gerçeklerine uygun düşmemektedir. Bu nedenle müteşebbisler, çok sayıda kişi ile aynı içerikte sözleşme yapmak ve sözleşme ayrıntılarının gereği gibi düzenlenememesi nedeniyle zarara uğrama ihtimalini asgarîye indirmek gibi amaçlarla, ürettikleri mal ve hizmeti, belirli bir müşterinin durumunu dikkate almadan önceden tek yanlı hazırladıkları veya hazırlattıkları standart sözleşme şartları altında sunmaya başladılar. Böylece mal ve hizmetlerin üretiminde standartlaşma meydana geldiği gibi, genel işlem şartları denilen standart sözleşme şartlarının kullanımıyla da standart sözleşmeler doğdu.¹³

II. Türk Borçlar Kanunu'nda Genel İşlem Koşulları

Türk hukuku açısından genel işlem koşullarıyla ilgili düzenlemeler oldukça yenidir. Bu konudaki ilk somut düzenleme, 2003 yılında Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 6. maddesinde yapılan bir değişiklik ile olmuş, ardından 2012

¹⁰ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 153; Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, ss. 79-80, 86-99; Çınar, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, s. 70; Sirmen, A. Lâle, "Tüketici Sözleşmelerindeki Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi", *Türk Hukukunda Genel İşlem Şartları Sempozyumu*, (8 Nisan 2011 Ankara), Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü (T. İş Bankası A. Ş. Vakfı), Ankara, s. 114.

¹¹ Müşterinin, genel işlem şartlarının içeriği, anlam ve önemi ve hukukî sonuçları hakkında tam bilgi sahibi olarak, bunların sözleşmeye alınmasını kabul etmesine tam/bilinçli kabul; aksi durumdaki kabule, global (genel) kabul adı verilir (Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 111-112; Açıkgoz, *Mobil Haberleşme Abonelik Sözleşmesinde Genel İşlem Koşulları*, ss. 267-268).

¹² Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 153.

¹³ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 2-3; Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, ss. 1-2.

yılında yürürlüğe giren 6098 sayılı Borçlar Kanunu ile *Genel İşlem Koşulları* başlığı altında ayrıntılı düzenlemeler sevk edilmiştir.

A. Genel İşlem Koşullarının Tanımı ve Unsurları

Türk Borçlar Kanunu 20-25. maddelerde düzenlenen genel işlem koşulları m. 20/1'de şu şekilde tanımlanmaktadır: "*Genel işlem koşulları, bir sözleşme yapılırken düzenleyen, ileride çok sayıdaki benzer sözleşmede kullanmak amacıyla, önceden, tek başına hazırlayarak karşı tarafa sunduğu sözleşme hükümleridir.*"¹⁴

Tanımdan da anlaşılacağı üzere genel işlem koşullarından söz edebilmek için bazı unsurların varlığı şarttır. Bu unsurlar şunlardır:¹⁵

a. Bir sözleşmenin koşullarını oluşturmaları: Genel işlem koşulları bir sözleşmenin içeriğini oluşturmak üzere hazırlanan sözleşme koşullarıdır.¹⁶ Bu koşulların konusunu genellikle sözleşmenin yan noktaları oluşturmakla birlikte, aslı noktalar da dâhil tüm muhtevası bu koşullardan oluşan sözleşmeler de vardır. Bu koşullar müşteri tarafından rahatça okunabilir ve anlaşılır biçimde olmalıdır.¹⁷ Ancak müşteri gerekli hukukî donanımdan yoksun olduğu için çoğu zaman bunları anlamaktan uzaktır.¹⁸

b. Sözleşmenin kurulmasından önce tek yanlı hazırlanmaları: Genel işlem koşullarının en önemli unsuru, taraflardan birisinin aynı türden çok sayıda sözleşmeyi aynı içerikte kurmak amacıyla, bu koşulları önceden kendi lehine ve tek yanlı olarak hazırlamasıdır.¹⁹ Tek yanlı hazırlanmasından maksat, diğer tarafın bu şartların hazırlanmasında herhangi bir dahlinin bulunmamasıdır. Kullanan tarafın bizzat kendisinin hazırlaması gerekmez.²⁰ Bunlar bir meslek örgütü, bir dernek, bir şirket veya işletmenin temsilcisi tarafından da hazırlanmış olabilir.²¹

c. Birden fazla sözleşmede kullanılmak üzere düzenlenmeleri: Genel işlem koşulları, belirli bir sözleşmede bir defa kullanılmak amacıyla değil, aynı türden çok sayıda sözleşmede kullanılmak üzere hazırlanır.²² Ancak daha sonra

¹⁴ Doktrinde yapılan bazı tanımlar için bk. Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 61; Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 71-74; Çınar, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, ss. 50-51; Eren, Fikret, *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, Yetkin Yayınları, XVIII. bs. Ankara 2015, s. 215; Açıkgoz, *Mobil Haberleşme Abonelik Sözleşmesinde Genel İşlem Koşulları*, ss. 191-192; Sirmen, "Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi", s. 111. Doktrinde *genel işlem şartları* yerine, *genel sözleşme şartları*, *genel şartlar* deyimleri de kullanılır (Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 12).

¹⁵ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, ss. 62-72. Ayrıca bk. Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 74-90; Çınar, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, ss. 52-59.

¹⁶ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 62.

¹⁷ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, ss. 86-99; Sirmen, "Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi", s. 114.

¹⁸ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 35.

¹⁹ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 74-76.

²⁰ Oğuzman-Öz, *Borçlar Hukuku*, I, 162.

²¹ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 66.

²² Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 66; Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 81; Aydoğdu, Murat, *Türk Borçlar Hukuku'nda Genel İşlem Koşullarının ve Tüketici Hukuku'nda Haksız Şartların Denetimi*, Seçkin Yay. Ankara 2014, s. 57.

birden fazla kullanımın fiilen gerçekleşmesi şart değildir.²³ Bu koşullar çok sayıda kişi ile yapılacak sözleşmelerde kullanılmak üzere hazırlandığından “genel”, belirli bir sözleşme için değil, ileride yapılacak aynı türden çok sayıda sözleşme için hazırlandığından dolayı da “soyut” niteliktedir. Bu özelliklerinden dolayı yasa hükümlerine benzerler.²⁴

d. Kullanan tarafından tek yanlı olarak sözleşmeye dâhil edilmek niyetiyle karşı tarafa sunulmaları: Kullanan tarafın, sözleşmenin kuruluşu sırasında karşı tarafla müzakere etmeksizin bu koşulların sözleşmenin içeriğine dâhil edilmesini istemesi gerekir. Taraflar arasında bu koşullar üzerinde müzakere ve pazarlık olması durumunda genel işlem koşullarından söz edilemez. Bu koşullar bireysel anlaşma ile sözleşmenin içeriğini oluşturmuş olurlar.²⁵

TBK m. 20, f. 1, c. 2’ye göre “*Bu koşulların, sözleşme metninde veya ekinde yer alması, kapsamı, yazı türü ve şekli, nitelendirmede önem taşımaz.*” Buna göre bu şartların, kurulan sözleşme ile aynı metinde yer alması veya ayrı bir metin olarak müşteriye verilmesi, sözleşmenin aslı veya yan noktalarına ilişkin olması, genel veya dar kapsamlı olması arasında fark yoktur. Kredi sözleşmelerinde bankaların kullandığı ayrıntılı kurallar bütünü gibi, bir mağazada müşterilerin görebileceği bir yere asılan malın geri alınması veya değiştirilmesi ile alakalı bir cümleden ibaret kural da genel işlem koşulu sayılır.²⁶

B. Genel İşlem Koşullarının Yargısal Denetimi

Genel işlem koşulları içeren sözleşmelerde müteşebbis, ekonomik ve sosyal yönden güçlü, örgütlenmiş ve çıkarlarının bilincindeyken, müşteri bu hususlarda onun kadar imkâna sahip değildir.²⁷ Müteşebbislerin genellikle uzman hukukçulara hazırlattığı bu koşullar vasıtasıyla, işletme ile müşteri arasında çıkabilecek sorunlar en ince ayrıntısına kadar tespit edilmekte ve işletmeyi kayıran düzenlemeler yapılmaktadır.²⁸ Ayrıca yasa koyucunun tarafların birbirlerine zıt çıkarlarını objektif olarak değerlendirerek hakkaniyete uygun denge kurmak amacıyla koyduğu yedek hukuk kuralları da²⁹, işletme lehine tamamen saf dışı

²³ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 67; Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 83.

²⁴ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 80.

²⁵ Çınar, *Tüketicinin Hukukunda Haksız Şartlar*, s. 54.

²⁶ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 90-91.

²⁷ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 37-38.

²⁸ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 1.

²⁹ Kanun hükümleri, aksi kararlaştırılmayan ve aksi kararlaştırılabilen hükümler olmak üzere iki kısımdır. Birinci gruptaki hükümlere *emredici hukuk kuralları*, diğerlerine *yedek hukuk kuralları* denilir. Emredici hukuk kuralları, bir hukuksal ilişkinin taraflarınca aksinin kararlaştırılmasına hukuk düzenince izin verilmeyen kurallardır. Yedek hukuk kuralları ise, taraflarca aksi kararlaştırılabilen, ancak taraflar aksine bir anlaşma yapmadıkları takdirde uygulama alanı bulunan kanun hükümleridir (Oğuzman, M. Kemal-Barlas, Nami, *Medenî Hukuk: Giriş, Kaynaklar, Temel Kavramlar*, Vedat Kitapçılık, XVI. bs. İstanbul 2010, ss. 80-83). Yedek hukuk kurallarına “*düzenleyici hukuk kuralları*” veya “*tamamlayıcı hukuk kuralları*” da denilir (Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, Turhan Kitabevi, XI. bs. Ankara 1996, s. 55; Kayar, İsmail-Üzülmez, İlhan, *Hukukun Temel Kavramları*, Seçkin Yay. IX. bs. Ankara 2015, s. 293.

bırakılmaktadır.³⁰ Mal veya hizmete muhtaç olan müşteriye ise, sözleşmenin kuruluşu sırasında müzakere ve pazarlık hakkı tanınmamakta, ona akdi ya kendisine dayatılan şartlar altında kurmak ya da akit kurmaktan tamamen vazgeçmek dışında bir seçenek bırakılmamaktadır.³¹ Bu durum sözleşme adaletinin zedelenmesine³² ve müşteri açısından sözleşme özgürlüğü kapsamında yer alan sözleşme yapma ve sözleşmenin içeriğini düzenleme özgürlüklerinin³³ sınırlandırılmasına yol açmaktadır. Ayrıca sözleşme özgürlüğünün güçlü lehine bir ayrıcalığa dönüşerek güçsüz, tecrübesiz ve bilgisiz insanların hukuk kılıfı altında sömürülmesine³⁴ ve güçlünün kendi lehine tek taraflı veya hakkaniyete aykırı hükümler içeren sözleşme şartları ileri sürebilmesine imkân vermektedir.³⁵

Hukuk düzeni tüketiciyi korumak amacıyla bazı kişi ve kurumlara, kendilerinden talepte bulunanlarla sözleşme yapma mecburiyeti getirerek, sözleşme yapma³⁶ ve sözleşmenin karşı tarafını seçme özgürlüklerine sınırlama getirebilmektedir.³⁷ Nitekim piyasa ekonomisinin hâkim olduğu ülkelerde, ulaştırma, su, doğalgaz, sosyal güvenlik gibi kamu hizmetlerinde veya hayatî nitelikteki madde ve hizmetlerde hukukî ya da fiilî tekel oluşturma imkânına sahip devlet veya özel sektöre ait kuruluşların, haksız kazanç sağlamalarının ve güçlerini kötüye kullanmalarının önüne geçmek veya bir dereceye kadar taraflar arasındaki dengesizlik ve haksızlığı gidermek için kendilerine başvuran herkesle sözleşme yapma mecburiyeti getirilmiştir.³⁸

Hukuk düzeni yukarıda sıralanan gerekçelere dayanarak tüketicileri hakkaniyete aykırı genel işlem koşullarına karşı korumak amacıyla yasal

³⁰ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 38.

³¹ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 1; Çetintaş, Recep, "İslam Hukuku Açısından Tedarik Sözleşmenin Meşrûiyeti (Türk Borçlar Hukuku'ndaki Mahiyeti Bağlamında)", *Turkish Studies*, 11/12 (Summer 2016), s. 45. Bu tür sözleşmelerde ya kabul et ya da vazgeç ilkesi egemendir (Aydoğdu, *Genel İşlem Koşullarının ve Haksız Şartların Denetimi*, s. 22). Birey sadece "evet" ve "hayır" seçeneklerini haizdir. "Evet, ama şu koşullarla..." deme özgürlüğüne sahip değildir (Uygur, Turgut, *6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu Şerhi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2012, I, 306).

³² Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 34-35.

³³ Sözleşme özgürlüğü ilkesi, tarafların, özel hukuk alanında kişisel ve ekonomik amaçlarına erişmek için yaptıkları işlerde tamamen serbest olmaları anlamına gelen irade özerkliği ilkesinin (Akyol, Şener, *Medeni Hukuka Giriş*, Vedat Kitapçılık, II. bs. İstanbul 2006, s. 158) borçlar hukukundaki uygulamasıdır (Erman, Hasan, "Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları", *İÜHF Mecmuası*, İstanbul, 18/1-4 (1973): 602). Sözleşme özgürlüğü ilkesine göre, bireyler, özel borç ilişkilerini, hukuk düzeninin sınırları içinde yapacakları sözleşmelerle özgürce düzenleme yetkisine sahiptir (Eren, *Borçlar Hukuku*, s. 300). Bu özgürlük, sözleşme yapma, sözleşmenin diğer tarafını seçme, sözleşmenin şeklini seçme, sözleşmenin içeriğini düzenleme (düzenleme özgürlüğü, tip özgürlüğü) ve sözleşmeyi ortadan kaldırma veya sözleşmenin içeriğini değiştirme özgürlüklerini kapsar (Eren, *Borçlar Hukuku*, ss. 16-18, 300). Sözleşme yapma özgürlüğü, bireyin, baskı altında kalmadan bir sözleşmeyi yapıp yapmama özgürlüğüne sahip olmasıdır. Buna binaen birey, sözleşme yapmaya zorlanamayacağı gibi sözleşme yapmaktan da alıkonamaz (Eren, *Borçlar Hukuku*, s. 301). Düzenleme özgürlüğü, hukuk düzeninin sınırları içerisinde sözleşmenin tipini seçme ve içeriğini düzenleme özgürlüklerini içerir. Buna binaen taraflar, sözleşmenin tipini ve içeriğini yani edimlerin miktarını, konusunu, süresi ve tarzını özgürce belirleyebilirler (Eren, *Borçlar Hukuku*, ss. 316-317).

³⁴ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 38.

³⁵ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 11.

³⁶ Eren, *Borçlar Hukuku*, ss. 301-302.

³⁷ Eren, *Borçlar Hukuku*, ss. 315-316.

³⁸ Eren, *Borçlar Hukuku*, s. 302, ss. 304-305.

düzenlemeler yapması yanında, yargısal denetimi de öngörmüştür. TBK'da genel işlem şartlarının yargısal denetimi, sırasıyla bağlayıcılık, yorum ve içerik denetimi şeklinde üç aşamalıdır.

1. Bağlayıcılık (yürürlük, geçerlik) denetimi: Genel işlem koşullarının hukukî niteliği sözleşme temeline dayandığından³⁹, bu şartların sözleşmede bağlayıcılık kazanması, tarafların karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanlarıyla gerçekleşir. Genel işlem şartlarının denetiminin ilk aşaması olan bağlayıcılık denetiminin konusu, bu koşulların sözleşmeye alınmasına ilişkin anlaşmanın hangi şartlarda geçerli olarak meydana geleceği ve hangi şartların anlaşmanın kapsamına dâhil olacağıdır.⁴⁰ Bazı hallerde genel işlem şartları müşterinin bu şartları kabule yönelik iradesinin bulunmaması veya iradesinin bu şartların bütününe kapsamamış olması nedeniyle tamamen veya kısmen sözleşmeye alınmamış olabilir.⁴¹

TBK'ya göre, karşı tarafın menfaatine aykırı genel işlem koşullarının sözleşmenin kapsamına girmesi, sözleşmenin yapılması sırasında düzenleyenin, karşı tarafa bu koşulların varlığı hakkında açıkça bilgi verip bunların içeriğini öğrenme imkânı sağlamasına ve karşı tarafın da bu koşulları kabul etmesine bağlıdır. Aksi takdirde, bu koşullar yazılmamış sayılacaktır (TBK m. 21/I). Sözleşmenin niteliğine ve işin özelliğine yabancı olan genel işlem koşulları da yazılmamış sayılır (TBK m. 21/II). Bütün bunlara rağmen sözleşmenin yazılmamış sayılan genel işlem koşulları dışındaki hükümleri geçerliliğini koruyacaktır. Düzenleyenin, yazılmamış sayılan koşullar olmasaydı diğer hükümlerle sözleşmeye yapmayacak olduğunu ileri sürme hakkı bulunmamaktadır (TBK m. 22).

³⁹ Genel işlem koşullarının yasa hükümleri gibi genel ve soyut olarak formüle edilmesi ve müşterinin içeriğine etki edemeden olduğu gibi kabullenmek zorunda kalması nedeniyle, bu şartların hukukî niteliği ve bağlayıcılığı konusunda norm görüşü, örf-âdet ve teâmül görüşü ve sözleşme görüşü olmak üzere üç görüş ileri sürülmüştür (Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 93). Birinci görüşe göre, yasama organı tarafından konulan objektif hukuk kuralları yanında, aynı mesabede değer ifade eden ekonomik düzenin koyduğu hukuk kuralları vardır. Genel işlem koşulları ikinci grup kurallardandır ve yasa hükümleri mesabesinde. Genel işlem koşullarının sözleşmenin içeriğini oluşturması ve bağlayıcılık kazanması için tarafların anlaşmalarına ve karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanında bulunmalarına gerek yoktur. Akdin kurulmasıyla bu şartlar birer yasa hükmü gibi tarafları bağlar (Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 93-95) ve bu şartlar yorumlanırken yasaların yorumlanmasında uygulanan ilkelere dayanılır (Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 78). İkinci görüşe göre, genel işlem şartlarının kullanımı hususunda örf meydana gelmiştir ve ticarî teâmül ve örf-âdet hukuku bu şartları bağlayıcı kılar (Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 100). Genel işlem şartlarının hukukî niteliği konusunda günümüzde hâkim anlayış olan sözleşme görüşüne göre, bu şartların bağlayıcı kabul edilebilmesi ve hukuken önem kazanması için tarafların bu şartların sözleşmeye dâhil edilmesi hususunda karşılıklı ve birbirine uygun irade beyanında bulunmaları gerekir (Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 102-103). Ayrıca bk. Çınar, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, ss. 59-61.

⁴⁰ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 105.

⁴¹ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 144.

2. Yorum Denetimi: Yürürlük denetimini aşan genel işlem koşulları ikinci adımda yorum⁴² denetimine tabi tutulur.⁴³ Bu aşamada hâkim, genel işlem koşullarında yer alan bir hüküm, açık ve anlaşılır değilse veya birden çok anlama geliyorsa, onu düzenleyenine aleyhine, karşı tarafın lehine yorumlar (TBK m. 23).

3. İçerik denetimi: Bu aşamada genel işlem koşulları içerik açısından denetlenerek, içerik olmaya uygun olmayan⁴⁴ ve dürüstlük kurallarına aykırı olarak karşı tarafın aleyhine veya onun durumunu ağırlaştırıcı nitelikte konulan hükümler geçersiz sayılır (TBK m. 25).⁴⁵ Düzenleyene tek taraflı olarak, karşı taraf aleyhine genel işlem koşulları içeren sözleşmenin bir hükmünü değiştirme ya da yeni düzenleme yetkisi veren kayıtlar yazılmamış sayılır (TBK m. 24).

Genel işlem koşullarının yargısal denetimi yerine idarî denetimini önerenler de vardır. İdarî denetim, genel işlem koşullarının kullanılmadan önce idare tarafından denetlenerek sadece idarenin onayını alanların sözleşmelerde kullanılabilir olmasıdır. Bazı hukukçular uyumsuzluk çıktıktan sonra yargısal denetim yerine, önceden önlem alınmasının daha isabetli olduğu gerekçesiyle bu denetimi savunsalar da, bu denetim, irade özerkliğine aykırı olması ve uygulanmasındaki zorluklar nedeniyle kabul görmemiştir.⁴⁶ Bu denetimlerden başka tüketicilerin dava açmalarının kolaylaştırılması gibi usul hukukuna ilişkin önlemler alınması⁴⁷, tüketicilerin bilinçlendirilmesi ve tüketici birlikleri kurularak hakkaniyete aykırı koşullar konusunda etkin bir rol üstlenmelerinin temin edilmesi⁴⁸ ve genel işlem şartları alanında rekabetin sağlanması ve korunması⁴⁹ gibi önerilerde de bulunulmuştur.

III. İslâm Hukuku Açısından Standart Sözleşmeler ve Genel İşlem Koşulları

A. Kavramsal Çerçeve

Günümüz Arap medenî kanunlarının çoğunda ve İslâm hukukunda, genel işlem koşulları içeren akitlere *iz'ân akdi* adı verilmektedir. Bu terimi bu hukuk sistemlerine kazandıran XX.yüzyıl Arap-İslâm hukukçularının en önemli ismi⁵⁰

⁴² Sözleşmenin yorumu, sözleşmenin kurucu unsuru olan iradelerin anlamının ve hangi hukukî sonuçlara yöneldiğinin araştırılıp ortaya konulması demektir (Kılıçoğlu, Ahmet M., *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, Turhan Kitabevi XIII. bs., Ankara 2010, s. 208; Eren, *Borçlar Hukuku*, s. 147).

⁴³ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, s. 294.

⁴⁴ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, s. 40. TBK'ya göre kanunun emredici hükümlerine, ahlaka, kamu düzenine, kişilik haklarına aykırı veya konusu imkânsız olan sözleşmeler (TBK m. 27/I) ve sözleşme hükümleri (TBK m. 27/II) kesin olarak hükümsüzdür.

⁴⁵ Denetimin bu aşamasında hâkim, TBK m. 27 yanında, dürüstlük kurallarına uymayı emreden ve hakkın kötüye kullanılmasını yasaklayan TMK m. 2, aşırı yararlanmayı düzenleyen TBK m. 28 gibi maddelerden istifade eder (Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, ss. 144-202).

⁴⁶ Atamer, *Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, ss. 50-52.

⁴⁷ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 50-51.

⁴⁸ Çınar, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, s. 240.

⁴⁹ Havutçu, *Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, ss. 53-54.

⁵⁰ Bedir, Murteza, "Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2009, XXXVI, 523.

Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî'dir (1895-1971). Senhûrî, bu terimi ilk olarak Mısır Medenî Kanunu'nun akit nazariyesi bölümünü şerh etmek maksadıyla kaleme aldığı *Nazariyyetü'l-akd* isimli eserinde kullanır. Bu eserde iz'ân akitlerine, sözleşmede kabulün ne zaman gerçekleşmiş olacağı ve icap-kabul uygunluğu meselelerini ele aldıktan sonra, kabulün diğer akitlerden farklı olduğunu belirttiği akitler içerisinde yer verir.⁵¹

Senhûrî bu terimi ortaya koyarken bu sözleşmelere ilk defa isim veren Fransız hukukçu Saleilles'in *contrats d'adhésion* tabirinden ilham almakla birlikte, bu tabirin Arapça karşılığı olan *inzimâm (katılma) akdi* demeyi tercih etmemiştir. Zira kendi ifadesine göre *inzimâm akdi*, kabul eden tarafın müzakere ve pazarlık yapmadan katıldığı akitlere denilse de, bu terimde standart akitlerin temel karakteristiğini teşkil eden akdi kendisine sunulan şartlar altında olduğu gibi kabul etmek zorunda kalma manası yoktur. Hâlbuki iz'ân akdi tabirinde bu mana mevcuttur.⁵² Görüldüğü üzere *inzimâm akdi*, kabul eden tarafın mecburen ya da isteyerek pazarlık ve müzakere yapmadan dâhil olduğu tüm akitlere denilmektedir. Dolayısıyla iz'ân akdini de içeren daha geniş bir kavramdır.

Senhûrî, iz'ân akitleri hakkında şunları söyler: Bir akitte kabul, icapta bulunan tarafın hazırladığı şartlara salt boyun eğmek (iz'ân) şeklinde olabilir. Ancak burada kabul eden tarafın rızasının bulunmadığını kastetmiyoruz. Burada kastedilen, bu akitlerdeki kabulün diğer akitlerdekinin aksine görüşme ve pazarlık yapılmadan gerçekleşmesi ve müşterinin akdi ya olduğu gibi kabul etmek ya da akit yapmaktan tamamen vazgeçmek dışında bir seçeneğe sahip olmamasıdır. Ancak o, akit konusu mal veya hizmete muhtaç olduğundan akdi karşı tarafın belirlediği şekilde kurmak ve onun iradesine boyun eğmek (iz'ân) zorundadır. Müşterinin burada rızası bulunmakla birlikte, karşı tarafın belirlediği şartlar kendisine dayatıldığından mükrehe benzemektedir. Ancak ikrahın bu türü rıza ve iradeyi sakatlayan hukukî manada ikrah değil, iktisadî şartların doğurduğu bir ikrahtır.⁵³

TBK'da konumuzla alakalı düzenlemeler standart sözleşmeler değil, bu sözleşmelerin içeriğini oluşturan genel işlem koşulları adı altında yapılmaktadır.

⁵¹ Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed, *Nazariyyetü'l-akd*, el-Mecmaü'l-ilmî'l-Arabî el-İslâmî, Beyrut 1934, s. 272.

⁵² Senhûrî, *Nazariyyetü'l-akd*, s. 279. Bazı yazarlar, iz'ân kelimesinin taşıdığı boyun eğmek anlamının, müçtehitlerin ilk etapta bu akitler hakkında olumsuz kanaat belirtmelerine yol açacağı gerekçesiyle, Fransızca aslına uygun olarak *inzimâm akdi* denmesini daha doğru bulmuştur (Mısırî, Refik Yûnus, *el-Hatar ve't-te'mîn: Heli't-te'mînü't-ticârî câizün şer'an*, Dârü'l-kalem, Dımaşk 2001, ss. 79-81). Lübnan hukukunda bu akitlere *muvafakât akdi* denilmektedir. Zira kabul eden tarafın bu akitlerdeki rolü, müzakere edilme imkânı olmayan bir plana muvafakat etmekten öteye geçmemektedir. (Ebû Leyl, Mahmûd Ahmed-Sultânülulemâ, Muhammed Abdürrahîm, "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 275). Bu akitlere, toplum açısından önem arz eden hizmetler ve faaliyetler hakkında düzenlendiklerinden *merâfik-i âmme akdi* veya *ihtikârât-i tabîyye akdi* de denilmiştir (Nedvî, Alî Ahmed, "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 386). Hayreddin Karaman, bu akitleri *intisâbî akitler* adı altında ele alır (Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz Yay. III. bs. İstanbul 2003, II, 103-105).

⁵³ Senhûrî, *Nazariyyetü'l-akd*, s. 279; aynı mlf., *el-Vasîf fî şerhi'l-kânûnî'l-medeniyyi'l-cedîd*, Dârü ihyâi't-türâsî'l-Arabî, Beyrut t.y., I, 229.

Türk hukuk doktrininde bu konuyla alakalı çalışmaların ekseriyeti de bu yöndedir. İslâm hukukunda ise bu konuda yapılan çalışmalar, bu sahada ilk değerlendirmeleri yapan Senhûrî'den itibaren genel işlem koşulları değil, Türk hukukundaki standart sözleşmelerin Arapça karşılığı olan iz'ân akitleri başlığı altında ele alınmaktadır. Ayrıca genel işlem koşulları İslâm hukuku açısından akitlerin kuruluşu sırasında ileri sürülen takyidî şartları teşkil etmektedir ki, bu şartlar hususunda İslâm hukukunun başlangıcından günümüze oldukça zengin bir malumat oluşmuştur. Binaenaleyh burada esas üzerinde durulması gereken mesele, İslâm hukuku açısından yeni bir akit türünü teşkil eden standart sözleşmelerdir. Bu nedenle bu çalışmada İslâm hukuku açısından yapılacak değerlendirmeler TBK'dan farklı olarak standart sözleşmeler adı altında ele alınmıştır.

B. Standart Sözleşmelerle Alakalı Hükümler ve Delilleri

Standart sözleşmelerle alakalı fikhî hükümleri tespit edebilmek için İslâm hukukundaki sözleşme özgürlüğü ilkesi yanında, ihtikâr ve benzeri muamelelerin yasaklanmasındaki mana ve maksatlara ve bazı küllî kaidelere bakmak gereklidir.⁵⁴

1. Sözleşme Özgürlüğü İlkesi Bağlamında Standart Sözleşmeler

İslâm hukukunda sözleşme özgürlüğünün sınırları oldukça geniştir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde herhangi bir akit belirtilmeksizin yasak bir unsur ve vasıf taşımadığı sürece karşılıklı rıza ile kurulan her akdin geçerli olduğuna⁵⁵ ve bu doğrultuda kurulan her akdin gereğinin yerine getirilmesinin gerekliliğine⁵⁶ işaret edilmesi bu durumun delillerindendir.⁵⁷ Gerek câhiliye döneminde gerekse İslâmî dönemde insanların herhangi bir nassa dayanmadan kurdukları aynı nitelikteki akitlerin geçerli kabul edilmesi de, bu serbestiyete işaret eder.⁵⁸

İhtiyaçlar neticesinde zaman zaman yeni akit türleri ve akitlerin içeriklerini oluşturan yeni şartlar ortaya çıkmış, bunlar örf-âdet halini alarak yaygın ve kaçınılmaz bir kullanım alanına sahip olmuşlardır. Bunların geçersiz kabul

⁵⁴ Hammâd, Neziḥ Kemâl, "Ukûdü'l-iz'ân fi'l-fikhi'l-İslâmî", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 366; Ebû Leyl-Sultânülulemâ, "Ukûdü'l-iz'ân", s. 286; Enes Muhammed, Abdülgaffâr, *Âliyyâtü müvâceheti's-şürûti't-teassüfiyye fi ukûdü'l-iz'ân*, Dârü'l-kütübi'l-kânüniyye, Kahire 2013, s. 217.

⁵⁵ "Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, batıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, sizi esirgeyecektir." (Nisâ 4/29); "Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin; eğer gönül hoşluğu ile o mehrin bir kısmını size başışarlarsa onu da afiyetle yiyin." (Nisâ, 4/4). "Gönül hoşnutluğu ile olmadığı sürece bir müslümanın mahi diğer müslümana helâl olmaz" (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yay. İstanbul 1992, V, 72, 113).

⁵⁶ "Ey iman edenler! Akitleri (n gereğini) yerine getiriniz." (Mâide 5/1); İsrâ 17/34; Nahl 16/91. "Emanete riayet etmeye aman yoktur, sözünü tutmayanın da dini yoktur." (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 135, 154).

⁵⁷ Senhûrî, *Mesâdirü'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire ty., I, 81; Ebû Zehre, Muhammed, *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-akd*, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1977, ss. 233-235; Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fikhü'l-İslâmî fi sevbihi'l-cedid: el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm*, Daru'l-fikr, I. bs. Dımaşk 1967-1968, I, 462-469; Karaman, Hayreddin, "Akid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 1989, II, 252-253.

⁵⁸ Karaman, "Akid", *DİA*, II, 253.

edilmesi durumunda ticarî ilişkiler sekteye uğrar ve tüm toplum bundan zarar görür.⁵⁹ Hâlbuki meşakkatin teysîri celbedeceği (Mecelle m. 17), İslâm hukukunun genel kaidelerindedir. Nitekim İslâm hukukçuları bu bağlamda geçmişte birçok akde ve şarta cevâz vermişlerdir.

Sözleşme özgürlüğü ilkesi kapsamında bireyler sözleşme yapma, sözleşmenin karşı tarafını ve şeklini seçme, sözleşmenin içeriğini düzenleme ve sözleşmeyi ortadan kaldırma özgürlüklerine sahiptir. Ancak İslâm hukukunda kural bu olmakla birlikte, diğer hukuk sistemlerinde olduğu gibi bu özgürlüklere yönelik sınırlamalar söz konusu olabilmektedir.⁶⁰ Nitekim kamu ya da fert yararını sağlamak amacıyla⁶¹ bazı durumlarda sözleşme özgürlüğüne sınırlamalar getirilmiştir.⁶² İstimlâkin câiz görülmesi, ihtikâr, telakki'r-rukban ve şehirlinin köylü adına satışının yasaklanması, bir malın satışa arz edilmemesinden fert ve toplumun ciddî zarar görmesi durumunda esasen mubah olan alım-satımın vâcip kılınması kamu yararını sağlamaya dönük sınırlamalardandır. Şufa hakkı, borcunu oyalayan borçlunun mallarının satılması, zorda kalana ihtiyacını giderecek şeyi satma zorunluluğu ise, fert yararını sağlamaya yönelik birer sınırlamadır.⁶³

Verilen bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, kural olarak bireysel sözleşmeler gibi standart sözleşmeler de câiz ve meşrûdur.⁶⁴ Zira bu sözleşmeleri yasaklayan herhangi bir âyet ya da hadis bulunmadığı gibi, bu sözleşmelerde karşılıklı rıza⁶⁵ başta olmak üzere İslâm hukukunun akitlerde aradığı rükün ve şartlar mevcuttur.⁶⁶ Ayrıca günümüzde bu akitlerin kullanımı gittikçe yaygınlaşmakta ve ticarî hayatta birçok kolaylıklar sağlamaktadır. Tüketiciyi korumak için bazı kuruluşlara kendilerine başvuran herkesle sözleşme yapma mecburiyeti getirilmesi ve bu kuruluşlar yanında diğer kişi ve kuruluşların ileri sürdükleri genel işlem koşullarının yargı denetimine tabi tutulması şeklindeki sözleşme özgürlüğüne dönük sınırlamalar da câizdir.

⁵⁹ Ebû Zehre, *el-Milkiyye*, s. 237.

⁶⁰ Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslâmî*, I, 463-464; Bardakoğlu, Ali, "İslam Hukukunda Akit Hürriyeti ve Akdi Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı", *E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1983): 10; Dönmez, İbrahim Kâfi, "İslâm Hukukunda Alış-Verişte Kâr Haddi Araştırmasına Dair Tenkidî Görüş: 2", *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vâde Farkı ve Kâr Haddi*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yay. IX. bs. İstanbul 1990, s. 152; Özdirek, Recep, *İslâm Hukukunda Akdin Sınırları*, Yedirenk, İstanbul 2010, ss. 49-254; Baysa, Hüseyin, "İslâm Borçlar Hukukunda Akdin Konusunu Seçme Özgürlüğünün Kısıtlanmasının Temel Dinamikleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014): 171-172.

⁶¹ Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslâmî*, I, 463; Çalış, Halit, "İslâm Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları", *Dinî Araştırmalar*, 7/19 (2004): 273-284.

⁶² Çalış, "Akit Serbestisi", s. 271.

⁶³ Çalış, "Akit Serbestisi", ss. 273-284.

⁶⁴ Sânu, Kutub Mustafâ, "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 337-339.

⁶⁵ Mısıri, *el-Hatar ve't-te'mîn*, s. 80; Hammâd, "Ukûdü'l-iz'ân", s. 361; Nedvî, "Ukûdü'l-iz'ân", s. 417; Sânu, "Ukûdü'l-iz'ân", s. 337.

⁶⁶ Sânu, "Ukûdü'l-iz'ân", s. 339.

2. Kamu Ya da Fert Zararını Gidermek Amacıyla Yapılan Bazı Düzenlemeler Işığında Standart Sözleşmeler

Standart sözleşmelerde, sözleşmenin güçlü tarafı sahip olduğu ekonomik gücü istismar ederek kamu ya da fert zararına yol açabilmektedir. Bu sözleşmeleri İslâm hukuku açısından değerlendirirken, bu hukuk sisteminin bu sakıncaları engellemek amacıyla yaptığı bazı düzenlemelere ve bu düzenlemelerdeki temel gayelere bakmak gereklidir. Nitekim Senhûrî, standart sözleşmelerde riayet edilmesi gereken bazı ilkelere, ihtikâr ile ihtikâra yol açan telakkî'r-rukban ve şehirlinin köylü adına satışının yasaklanmasındaki gerekçelere ve bunlarla alakalı hükümlere dayanarak işaret etmeye çalışmıştır.⁶⁷ Senhûrî bu minvalde şunları söylemektedir: Bütün iktisadî sistemlerde geçerli olan bir ilke vardır. Bu ilkeye göre bir kişi ya da kurumun insanların bir mala olan zaruri ihtiyacını istismar ederek o malın fiyatının sunî olarak yükselmesini sağlamak, onlara dilediği gibi satmak, onları kendi iradesine ve belirlediği fiyata boyun eğdirmek amacıyla ihtikâr yapması yasaktır. İslâm hukukçuları bu gayeyle ihtikârı yasaklamış ve günümüz hukuk sistemlerinin tüketiciyi standart sözleşmelerden kaynaklanabilecek olumsuzluklara karşı korumak için koydukları kurallar türünden genel ilkeler koymuşlardır.⁶⁸

Standart sözleşmelerin hükümlerine dayanak teşkil etmesi bakımından İslâm hukukunun fert ve kamu zararını gidermek maksadıyla yaptığı bazı düzenlemeler şu şekilde sıralanabilir:

a. İhtikâr yasağı: İhtikâr terim olarak, “darlığı kamuya zarar verecek tüketim mallarının kıtlık yaratmak amacı ya da fahiş fiyat artışı beklentisiyle piyasadan çekilmesi” şeklinde tanımlanabilir. İhtikâr, Türkçe’de karaborsacılık, istifçilik, vurgunculuk ve tekelcilik olarak da adlandırılır.⁶⁹

Karaborsacılık neticesinde insanlar ihtiyaçlarını zamanında tedarik edememekte ve karaborsacının belirlediği fâhiş fiyatlarla ihtiyaçlarını gidermek zorunda kalarak zarara uğramaktadır.⁷⁰ Bundan dolayı Hz. Peygamber, karaborsacılığı yasaklamış ve toplumun uğrayacağı zararı bertaraf etmek amacıyla karaborsacılığa karşı çeşitli önlemler almıştır.⁷¹

İslâm hukukçuları ihtikâr yasağının kapsamı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Hanefîler’de tercihe şayan görüş, zamanlarında bilinen mutat zarara binaen⁷² ihtikârı sadece insan ve hayvan yiyeceklerine hasreden Şeybânî’nin (ö. 189/805) görüşüdür.⁷³ Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve onun gibi düşünen bazı fakihler ise, karaborsacılığı mutlak olarak yasaklayan hadisleri ve muhtemel kamu zararını

⁶⁷ Senhûrî, *Mesâdirü'l-hak*, II, 80-91.

⁶⁸ Senhûrî, *Mesâdirü'l-hak*, II, 80.

⁶⁹ Kallek, Cengiz, “İhtikâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2000, XXI, 560.

⁷⁰ Çalış, “Akit Serbestisi”, s. 275; Hammâd, “Ukûdü'l-iz'ân”, s. 369.

⁷¹ Kallek, “İhtikâr”, *DİA*, XXI, 562-563.

⁷² Mergînânî, Burhâneddin, *el-Hidâye*, thk. Muhammed Muhammed Tamir-Hafız Âşûr Hafız, Dârü's-selâm, Kahire 2000, IV, 1502.

⁷³ Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâiü's-sanâi' fi tertibi's-serâi'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcûd, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1997, VI, 516; Kallek, “İhtikâr”, *DİA*, XXI, 561.

dikkate alarak yokluğu ve kıtlığı sıkıntı doğuracak her türlü ihtiyaç maddesini bu çerçeveye dâhil etmişlerdir.⁷⁴ Günümüzde özellikle gıda, sağlık, tekstil, inşaat, ulaşım, taşımacılık ve enerji sektörlerinin ürettiği bazı mal ve hizmetlerin karaborsaya düşmesinden geniş halk kitlelerinin zarar göreceği aşikârdır. Dolayısıyla ihtikâr yasağının kapsamını geniş tutan bu yaklaşım, toplum yararını koruma ve haksız zararı önleme yönüyle dinin genel amaçlarına daha uygun düşmektedir.⁷⁵

Hanefî hukukçular, ihtikârdan bahsedebilmek için bir malın en az bir ay ya da kırk gün piyasaya arz edilmemesi gerektiğini ifade etseler de⁷⁶, hukukçuların çoğunluğu bu süre hususunda herhangi bir belirlemede bulunmayan hadislere dayanarak, halkın zarar göreceği her zaman dilimini ihtikâr meydana gelmesi için yeterli görmüşlerdir. Kan, serum vb. acil tıbbî müdahale araçlarının kısa süreliğine bile olsa ihtikârının ölümcül sonuçlar doğuracağı dikkate alındığında, bu görüş günümüz şartlarına daha uygun düşmektedir.⁷⁷

İslâm hukukçularının çoğunluğu ihtikâr ile genellikle aracılardan yaptığı, şiddetli darlık esnasında câlib (şehre uzak yerden mal getiren tüccar) ve üreticilerin yaptıklarını da dâhil ettikleri yerel spekülasyonu kastetmişlerdir. Günümüzde ise monopol (tekeli) ve oligopol olarak adlandırılan satıcı ve üretici tekelleri yanında, monopson ve oligopson denilen alıcı tekelleri söz konusu olabilmektedir.⁷⁸

Tekel bazı noktalarda ihtikârla benzerlikler taşısa da, bu kavramlar birbirine özdeş değildir. Mal ve hizmet arzının tek taraflı olarak belirlenebilmesi, kamu zararına yol açabilmeleri ve fiyatların belli bir seviyede ayarlanabilmesi açısından aralarında benzerlikler vardır.⁷⁹ Tekel (monopol), yakın ikamesi bulunmayan bir mal ya da hizmetin tek bir üreticisi ya da satıcısının bulunduğu piyasaya denilmektedir.⁸⁰ Rekabetin bulunmadığı bu piyasada⁸¹, teknelci güç (monopolcü), sahip olduğu gücü en yüksek kâr elde etmek amacıyla suiistimal edebilir.⁸² Az sayıda üretici ve satıcının bulunduğu piyasa anlamına gelen oligopol piyasasında⁸³ da, aynı sakınca söz konusu olabilmektedir.⁸⁴ Aynı durum, bazı

⁷⁴ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, VI, 516; Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 562; Çalış, Halit, *İslam Hukukunda Özel Mülkiyet ve Sınırlamaları*, Yediveren Kitap, Konya 2004, s. 361; Dûrî, Kahtân Abdurrahmân, *el-İhtikâr ve âsâruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-furkân y.y., 2000, ss. 46-48.

⁷⁵ Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 562.

⁷⁶ Mergînânî, *el-Hidâye*, IV, 1502; Mevsilî, Ebü'l-Fazl Meccüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li-ta'li'l-Muhtâr*, thk. Ali Abdülhamid Ebü'l-Hayr-Muhammed Vehbi Süleyman, Dârü'l-hayr, Beyrut 1998, IV, 134.

⁷⁷ Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 561.

⁷⁸ Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 564.

⁷⁹ Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 564.

⁸⁰ Yaylalı, Muammer, *Mikroiktisat*, Beta Yay. III. bs. İstanbul 2004, s. 284; Ünsal, Erdal M., *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık VIII. bs. Ankara 2010, s. 375; Şahin, Hüseyin, *Mikro İktisat*, Ezgi Kitabevi V. bs. İstanbul 2010, s. 245.

⁸¹ Ünsal, *Mikro İktisat*, s. 376; Şahin, *Mikro İktisat*, s. 245.

⁸² Türkay, Orhan, *İktisat Teorisine Giriş: Mikro İktisat*, İmaj Yayınevi XVIII. bs. Ankara 2008, s. 159; Şahin, *Mikro İktisat*, s. 245, 273; Yıldırım, Kemal-Şıklar, İlyas-Bakırtaş, İbrahim-Koyuncu, Cüneyt-Yılmaz, Rasim- Erdiñç, Zeynep, *İktisada Giriş*, Pelikan Yayıncılık, Ankara 2013, s. 208.

⁸³ Ünsal, *Mikro İktisat*, s. 441; Türkay, *İktisat Teorisine Giriş*, s. 171.

kuruluşların kârlarını artırmak amacıyla rekabeti bırakarak fiyat ve üretim konusunda açıkça anlaşmalarıyla meydana gelen kartel ve tröstler için de mevcuttur.⁸⁵

Tekellere sırf yapısal özelliklerine bakarak karşı çıkmak doğru değildir. Çünkü getirisinin düşüklüğü veya büyük yatırımlar gerektirmesi sebebiyle özel sektörün cazip bulmadığı bazı alanlarda üretim yapan ve kamu yararına hizmet amacıyla kurulan kamu iktisadî teşekkülleri de birer tekeldir. Bununla birlikte tekeller piyasa dengeleriyle oynayıp mal ve hizmetlere aşırı yüksek ya da düşük fiyat biçerek haksız rekabet oluşturmak veya rekabeti tamamen kaldırmak suretiyle tüketicilere zulmetme ve haksız kazanç sağlama eğiliminde olduklarından işlevleri bakımından gayri meşru olabilmektedir. Ancak tekelliliğin sedd-i zerfa, “*Def-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır*”; “*Zarar ve zararlar mukabele yoktur*” gibi temel ilkelerden hareketle önlenmesi mümkündür.⁸⁶ Ayrıca devlet, kamu yararı gereği, hisbe ya da yargı teşkilatı vasıtasıyla haksız rekabeti ortadan kaldıracak önlemler almakla yükümlüdür.⁸⁷

b. Telakki'r-rukban yasağı: Hz. Peygamber karaborsacılık yanında, serbest rekabeti engelleyen ve piyasa fiyatlarının sunî biçimde artışına yol açan⁸⁸ yani ihtikâra zemin hazırlayan telakki'r-rukban ve şehirlinin köylü adına satışı da yasaklamıştır. Telakki'r-rukban, “*şehirli tüccarın, pazara dışarıdan mal getiren câlib ya da üreticileri karşılayarak piyasa fiyatlarını öğrenmelerine fırsat bırakmadan ellerindekini ucuza kapatıp daha sonra yüksek fiyatla satması*” demektir. Bu muamele serbest rekabeti engelleyip sunî fiyat artışlarına yol açtığı gibi, satıcıların piyasalarla ilgili bilgilere serbestçe ulaşabilmesi ilkesini zedelemekte ve alıcı tekellerine yol açmaktadır.⁸⁹

Hanefî mezhebine göre mekruh olan bu muamele şu iki amaçtan birisi ya da her ikisi için yapılır: 1. Şehirdeki fiyatlardan haberdar olmayan câlib ya da üreticiyi pazara inmeden karşılayarak ellerindekini ucuza alarak aldatmak. 2. Elleriindekini alıp stoklamak ve kamuya zarar verecek şekilde dilediği fiyattan satmak.⁹⁰

→

⁸⁴ Yıldırım- vd., *İktisada Giriş*, s. 223.

⁸⁵ Yıldırım- vd., *İktisada Giriş*, s. 226; Ünsal, *Mikro İktisat*, s. 457; Şahin, *Mikro İktisat*, s. 326. Monopson tek bir alıcının olduğu piyasadır. Burada fiyatları belirleyen alıcılardır (Yaylalı, *Mikroiktisat*, s. 432-433). Oligopson ise az sayıda alıcının oluşturduğu piyasadır. Fiyatlar konusunda alıcılar belirleyici bir konumdadır (Hançerlioğlu, Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, XI. bs. İstanbul 2009, “Oligopson” md.).

⁸⁶ Kallek, “İhtikâr”, *DİA*, XXI, 564.

⁸⁷ Akşit, Mustafa Cevat, *Modern Ticaret Hukuku ve İslam Ticaret Hukukunda Haksız Rekabet*, Gaye Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, ss. 39-40.

⁸⁸ Döndüren, Hamdi, *İslâm Hukukuna Göre Alım-Satımda Kâr Hadleri*, Balıkesir 1984, s. 135.

⁸⁹ Kallek, “İhtikâr”, *DİA*, XXI, 563.

⁹⁰ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, VII, 211-214; Haddâd, Ebû Bekir, *el-Cevheretü'n-neyyire*, thk. İlyas Kaplan, Darü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2006, I, 475; İbnü'l-Hümâm, *Kemâlüddîn, Fethü'l-kadîr*, Matbaatü Mustafa Bâbi el-Halebî, y.y., 1970, VI, 477; Senhürî, *Mesâdirü'l-hak*, II, 87-88.

c. Şehirlinin köylü adına satışı yasağı: Şehirlinin köylü adına satışında ise, üretici ile tüketici arasına giren aracı/simsar ürünün piyasaya arzını geciktirerek sunî fiyat artışlarına yol açmaktadır.⁹¹

Hız. Peygamber, yukarıdaki muameleleri yasaklaması yanında devlet imkânlarıyla iç piyasaya arz artışı sağlayarak da ihtikâra karşı önlem almıştır. Bu amaçla darlık zamanlarında tüccarları ithalat için civar bölgelere göndermiştir. Hz. Ömer de, şiddetli kıtlık sonucu aşırı yükselen fiyatları düşürmek için ithalat yapmış ve ihtiyatî stoklar oluşturmuştur.⁹²

d. Zorda kalanın akdi (bey'ü'l-muztar): Genel işlem koşulları içeren sözleşmelerde tüketicinin durumunu zorda kalanın akdiyle alakalı hükümler bağlamında da değerlendirmek gerekir. Hz. Peygamber'in yasakladığı bu akit⁹³, bir kimsenin gabn-i fâhişle almak ya da satmak zorunda kalmasıdır.⁹⁴ Zorda kalan kimsenin piyasa rayicinden alım ya da satım yapması durumunda akdin sahih olduğu hususunda İslâm hukukçuları ittifak etmişlerdir. Çünkü burada hem akde, hem de bedele rızası vardır. Onu akit yapmaya zorlayan şey ikrahta olduğu gibi haricî bir baskı değil, kişisel ihtiyaçlarının baskısıdır. Ancak akde rızası kendisi olmayan kimsenin rızası gibi de değildir. Fâhiş fiyatla akit yapması durumunda ise, akde rızası bulunsa bile bedele razı olmadığından akit Hanefiler'e göre fâsit, cumhura göre sahih olmakla birlikte mekruhtur.⁹⁵

e. Narh: İslâm hukukçuları narh hususunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Esasında İslâm hukuku kâr oranları hususunda herhangi bir belirlemede bulunmamış, serbest rekabet şartlarında oluşan fiyatları adil fiyat saymıştır. Bununla birlikte ihtikârda olduğu gibi spekülâtif oyunlarla fiyatların arttırılması durumunda piyasaya müdahale gündeme gelmektedir.⁹⁶

Hanefiler'de fetvaya esas alınan görüşe göre, gıda fiyatlarının fâhiş biçimde arttırıldığı ve kamu zararını önlemenin başka bir yolunun kalmadığı durumlarda narh konulması câizdir.⁹⁷ Şeybânî narha karşı çıkarak⁹⁸, halkın helak olmasından korkulması durumunda karaborsacının piyasa fiyatından ya da gabn-i yesîrle satmaya zorlanabileceği⁹⁹, kendisi satmadığı takdirde devletin kamu zararını

⁹¹ Senhûrî, *Mesâdirü'l-hak*, II, 91; Yeniçeri, Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980, ss. 388-389, 397; Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 563.

⁹² Kallek, "İhtikâr", *DİA*, XXI, 563.

⁹³ Ebû Dâvûd, *Büyû*, 25; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 116.

⁹⁴ Suğdî, Ebû'l-Hasen Rüknu'lislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, thk. Selahaddin Abdüllatif en-Nahî, Müessesetü'r-risâle, II. bs. Beyrut 1984, I, 468; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dârü âlemi'l-kütüb, Riyad 2003, VII, 247.

⁹⁵ Karadâğî, Alî Muhyiddîn, *Mebdeü'r-rızâ fi'l-ukûd*, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1985, I, 424-425.

⁹⁶ Kallek, Cengiz, "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2006, XXXII, 388.

⁹⁷ Mergînânî, *el-Hidâye*, IV, 1503; Buhârî, Burhâneddîn, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, thk. Ahmed İzzü İnâye, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 2003, VIII, 268; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, IV, 133; Neseî, Ebû'l-Berekât, *Kenzü'd-dekâik* (el-Bahrü'r-râik ve Tekmiletü'l-Bahrü'r-râik içinde), Lübnan 1997, VIII, 371; *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye (Bulak 1310'dan ofset), Diyarbakır 1973, III, 214; Kallek, "Narh", *DİA*, XXXII, 388.

⁹⁸ Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VIII, 267.

⁹⁹ *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, III, 214.

gidermek amacıyla onun adına satabileceği görüşündedir.¹⁰⁰ Bazı Hanefiler kamu zararını gidermek amacıyla devletin karaborsacının ellerindeki gıda maddelerini müsadere ederek halka dağıtacağı, daha sonra halkın imkân bulduğu takdirde mislini iade etmesi gerektiğini belirtmektedirler.¹⁰¹ Hanefiler, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) kassâmların teşkilatlanarak piyasalarını yükseltmeleri halinde kendilerine engel olunması gerektiğine dair içtihadına dayanarak işçi ücretlerinde de narha cevâz vermişlerdir.¹⁰²

Takiyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye'ye (ö. 751/1350) göre, halkın mal veya hizmete olan ihtiyacını pahalılıktan dolayı gideremeyecek duruma düşmesi halinde emsal değerden narh konulması vâciptir. Onlar bu duruma örnek olarak karaborsacılık yapılması, belli metâm sadece imtiyazlı bir gruba devredilmesi ve onların tekelcilik yaparak yüksek bedellerden satması, günümüz ifadesiyle oligopol, kartel veya tröst gibi örgütlü oluşumların fiyatları aşırı arttırması, çiftçilik, fırıncılık, inşaatçılık, dokumacılık gibi kamunun ihtiyaç duyduğu alanlarda çalışan zanaatkâr ve işçilerin örgütlenerek ücretlerini anormal düzeylere çıkarmasını vermişlerdir. Onlar bu görüşlerini, günah ve düşmanlıkta işbirliği yapmayı yasaklayan âyete (Mâide 5/42) dayandırmışlardır.¹⁰³ Muhammed Yûsuf Mûsâ gibi bazı muasır âlimler ise, devletin kamu yararını gerekçe göstererek narh koymasının câiz olduğu kanaatinde dir.¹⁰⁴

Bu bilgilere dayanarak standart sözleşmelerle alakalı çıkarılabilecek bazı hükümler şunlardır: Standart sözleşmelerde sözleşmenin güçlü tarafı, sahip olduğu üstünlüğü ve insanların ihtiyaç içinde olmalarını istismar ederek fâhiş fiyat ve haksız şartlar¹⁰⁵ ileri sürmemeli ve insanları kendi iradesine teslim olmak zorunda bırakmamalıdır. Bu kuralın, karşılanamadığı takdirde toplum açısından zarar doğuran her türlü mal veya hizmette dikkate alınması gereklidir. Günümüzde meydana gelen monopol, oligopol, kartel ve tröst türü oluşumlara ihtikârla alakalı hükümler bağlamında müdahale edilebilir. Satıcı ve üreticilerin adil fiyattan şaşarak veya haksız şartlar ileri sürerek kamu zararına yol açmaları durumunda, devletin narh ve haksız rekabeti ortadan kaldırma yoluyla müdahalesi gündeme gelecek ve devlet, gerekirse zorla sattırma yoluyla sözleşme özgürlüklerine yönelik sınırlamalara başvurabilecektir. Karaborsacılık ve tekel neticesinde kamu zararı

¹⁰⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967-1970, VI, 125.

¹⁰¹ Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi'*, VI, 517; Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VIII, 268; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, III, 214.

¹⁰² Kallek, "Narh", *DİA*, XXXII, 388.

¹⁰³ İbn Teymiyye, *el-Hisbe fi'l-İslâmîev vazîfetü'l-hükümeti'l-İslâmiyye, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut ty.*, ss. 21-32, 42; İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye*, yy., ty., ss. 240-260; Kallek, "Narh", *DİA*, XXXII, 388.

¹⁰⁴ Muhammed Yûsuf Mûsâ, *Târîhü'l-fikhi'l-İslâmî*, trc. Ahmed Meylani, Arslan Yay. II. bs. İstanbul 1983, ss. 165-166; Dönmez, "Alış-Verişte Kâr Haddi", s. 158-159.

¹⁰⁵ Haksız şart, satıcı, sağlayıcı veya kredi verenin tüketiciyle müzakere etmeden tek taraflı olarak sözleşmeye koyduğu, tarafların sözleşmeden doğan hak ve yükümlülüklerinde, dürüstlük kurallarını ihlâl edecek biçimde tüketici aleyhine açık ve haksız bir dengesizliğe neden olan sözleşme koşullarıdır (Oğuzman-Öz, *Borçlar Hukuku*, I, 168-169; Çınar, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, s. 24).

doğarsa, devlet ithalat ve benzeri faaliyetlerde bulunarak bu durumları ortadan kaldırma hakkına da sahiptir.

3. Küllî Kaideler ve Genel Hukuk İlkeleri Işığında Standart Sözleşmeler

Standart akitlerle alakalı fikhî hükümleri tespit için bazı küllî kaidelere ve genel hukuk ilkelerine de bakmak gereklidir:

a. “*Hâcet umumî olsun hususî olsun zarûret menzilesine tenzîl olunur.*” kaidesi: (Mecelle m. 32) Günümüzün iktisadî şartları bu akitlerin kullanılmasını zorunlu kılmış ve bu akitlere ihtiyaç artık umumî¹⁰⁶ ve zaruri bir hal almıştır. Zaruretlere de memnû olan şeyleri mubah kıldığından (Mecelle m. 21) bu akitleri câiz kabul etmek gerekecektir.

b. “*Raiyye yani teb’a üzerine tasarruf maslahata menûttur.*” (Mecelle m. 58); “*Zarar-ı âmmî def için zarar-ı hâss ihtiyar olunur.*” (Mecelle m. 26); “*Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur.*” (Mecelle m. 27) kaideleri: Bu kaidelere göre devlet, kamu yararını sağlamak ya da kamu zararını gidermek amacıyla sözleşme özgürlüğüne dönük sınırlama ve narh başta olmak üzere, standart sözleşmeler ve genel işlem koşullarına müdahalelerde bulunabilir.

c. “*Zarar ve zarara zararlarla mukabele yoktur.*” kaidesi¹⁰⁷: Buna göre bir insanın sahip olduğu hakkı başkalarına zarar verecek şekilde kullanmasına müsaade edilmeyecek, diğer hakları gibi ekonomik haklarını da hukukun çizdiği sınırlar içinde kullanabilecektir.¹⁰⁸ Genel işlem koşullarını kullananlar da hukukun sınırları dışında şartlar ileri süremeyeceklerdir.

d. *Hakkın kötüye kullanılması yasağı*: İslâm bir kimsenin hakkını fert ve topluma zarar verecek şekilde kullanmasına müsaade etmez.¹⁰⁹ Bu nedenle kişinin mülkiyeti üzerindeki tasarrufları sınırlandırılabilir.¹¹⁰ Nitekim ihtikâr ve benzeri hususlar bu amaçla yasaklanmıştır.¹¹¹ Buna göre standart sözleşmelerde işletmeye mülkünde tasarruf hakkını kullandığı gerekçesiyle sınırsız hürriyet vermek, hakkın kötüye kullanılmasına yol açacağından bu hürriyeti sınırlandırılmalıdır.¹¹²

¹⁰⁶ Karnî, Ahmed Semîr, *Ukûdü'l-izân fi'l-fikhi'l-İslâmî: Dirâse mukârene bi'l-kânûni'l-vaz'î*, Dâru Künûzi İşbiliya I. bs. Riyad 2010, s. 109.

¹⁰⁷ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Akdiye 31; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* I, 313; İbn Mâce, *Ahkâm* 17; Mecelle, md. 19.

¹⁰⁸ Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 44; aynı mlf., *Hız Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 27-28.

¹⁰⁹ Ünalın, Abdülkerim, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması (Mukayeseli Olarak)*, İzmir 1997, s. 261; Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 57.

¹¹⁰ Mecelle, md. 1192.

¹¹¹ Abbâdî, Abdüsselâm Dâvûd, *el-Milkiyye fi's-şer'ati'l-İslâmiyye tabiatühâ ve vazîfetühâ ve kuyûdühâ: Dirâse mukârene bi'l-kavânini ve'n-nüzami'l-vaz'iyye*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2000, II, 173-174; Sultah, Hamdî Muhammed İsmail, *el-Kuyûdü'l-vârîde alâ mebde'i sultânî'l-irâde fi'l-ukûdi'l-medeniyye: Dirâse mukârene bi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-fikri'l-câmiî, İskenderiye 2007, s. 112; Ünalın, *Hakkın Kötüye Kullanılması*, ss. 322-325.

¹¹² Ebû Leyl-Sultânülulemâ, “*Ukûdü'l-izân*”, ss. 292-293.

4. Standart Sözleşmelerde İradenin Bağlayıcılığı ve Sözleşmenin Kurulması

Standart sözleşmelerde iradenin bağlayıcılığı ve bu sözleşmelerin nasıl kurulduğundan da ayrıca söz etmek gerekir. Çünkü bu akitlerde icap ve kabul bazı açılardan diğer akitlerden farklıdır. Bu akitlerde icapta bulunan taraf, sözleşmenin içeriğini, birden fazla kişiyle yapacağı sözleşmede kullanmak üzere önceden tek yanlı olarak benzer içerikte hazırlar ve ileri sürdüğü şartlar hususunda müzakere ve pazarlığa yanaşmaz. Ayrıca icabı, onu diğer sözleşmelerde olduğunun aksine süresiz olarak bağlar ve onun sözleşme özgürlüğüne yönelik sınırlamalarda bulunulabilir.

Standart akitlerde icabın taşıdığı bu özelliklerin İslâm hukuku açısından herhangi bir sakıncası yoktur. Zira müzâyede ve cuâlede olduğu gibi, İslâm hukukunda icabın muayyen bir şahsa yönelik olması şeklinde bir şart¹¹³ ve şekil ve tip serbestisi gereğince akdin belli kalıpta olması şeklinde bir hüküm yoktur. Muâtât ve cuâlede olduğu gibi, tarafların akit kurarken pazarlık ve müzakere yapmaları şart koşulmaz.¹¹⁴ İcapta bulunan tarafın icabıyla süresiz olarak bağlı bulunuşu da, bazı durumlarda sözleşme yapma mecburiyeti getirilmesi bağlamında câiz görülebilir. Zira sözleşme yapma mecburiyeti altında kalan kişi, kendisiyle sözleşme yapmak isteyenlere karşı süresiz olarak icapta bulunan kişi konumundadır. Bazı kurum ve kuruluşlara, kendilerine başvuran herkesle sözleşme yapma mecburiyeti getirilmesi, hukuken yerine getirmeleri gereken göreve zorlanmaları nevinden olup¹¹⁵, devlet burada hukukun tanıdığı bir yetkiyi kullanmaktadır.¹¹⁶

Standart akitlerde en çok tartışılan hususlardan birisi müşterinin rızasıdır. Zira o, akit konusu mal veya hizmete ihtiyacından ötürü, bireysel sözleşmelerde olduğunun aksine karşı tarafın kendisine dayattığı sözleşme koşulları altında akit kurmaya mecbur kalmaktadır. Bu durum onun rızasının durumunu sorgulamayı ve onun açısından ikrah bulunup bulunmadığı sorusunu gündeme getirmiştir.¹¹⁷ Bunlara şu şekilde cevap verilebilir: Standart sözleşmelerde müşteri hukukî manada ikrah altında akde katılıyor gibi görünse de, esasında akde katılırken rızası vardır. Bununla birlikte kendisine dayatılan şartlar altında akde rıza gösterdiğinden, mükrehe benzemektedir. Ancak Senhûrî'nin de belirttiği gibi, buradaki ikrah hukukî manada değil, iktisadî şartların zorlaması sonucu oluşan iktisadî ikrahtır. Bunun ise, akde herhangi bir olumsuz tesiri yoktur. Haksız şart veya gabn-i fâhiş içeren standart takitler ise, müşterinin rızası olmayacağından fâsittir.

Bu akitlerde kabul eden tarafın müzakere ve pazarlık yapmadan akdi karşı tarafın belirlediği koşullar altında kurması, bazı çağdaş müelliflerin bu akdin

¹¹³ Karnî, *Ukûdü'l-iz'ân*, ss. 112-113.

¹¹⁴ Hammâd, "Ukûdü'l-iz'ân", s. 364; Karnî, *Ukûdü'l-iz'ân*, s. 226.

¹¹⁵ Bardakoğlu, Ali, "İkrah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 32.

¹¹⁶ Bardakoğlu, "İkrah", *DİA*, XXII, 35.

¹¹⁷ bk. Muhammed Ali el-Karî b. İd, "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecmai'l-fihki'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 321, 324-326; Karnî, *Ukûdü'l-iz'ân*, ss. 60-61.

muâtâtın bir türü olabileceği görüşünü ileri sürmesine yol açmıştır.¹¹⁸ Ancak muâtâtta standart sözleşmelerin aksine kabul eden tarafın pazarlık ve müzakere hakkına sahip olması, ikisini birbirinden farklı kılar.

C. Genel İşlem Koşullarıyla Alakalı Hükümler

Genel işlem koşullarının hükümlerini, akdin kuruluşu sırasında ileri sürülen ve akdin gerektirdiği hüküm ve sonuçları değiştiren takyidî şartlar¹¹⁹ ışığında ele almak gereklidir. Bu şartlar, Hanefîler'e göre sahih (câiz), fâsit ve batıl (lağv) olmak üzere üç türdür.¹²⁰ Sahih şartlar, akdin gereği veya ona uygun yahut da hakkında nas bulunan veya örf-âdet halini almış şartlardır.¹²¹ Sahih şartların niteliklerini taşımayan, haram bir husus içeren, aldatma ve bilinmezliğe yol açan ve taraflara fazladan bir menfaat sağlayan şartlar fâsit şartlardır. Bu şartların yer aldığı ivazlı akitler de aynı şekilde fâsit olur.¹²² Batıl şartlar ise, hem akdin taraflarına hem de başkalarına faydası olmayan şartlardır. Bu şartların kendileri batıldır, ama akitlere herhangi bir tesiri yoktur.¹²³ Hanefîler ilke olarak akdin gerektirdiği hak ve sorumlulukları daraltan, genişleten veya değiştiren şartları, taraflardan birisine fazladan bir menfaat sağlacağı, diğer taraf açısından ise haksızlık teşkil edeceği gerekçesiyle fâsit saymışlardır. Bununla birlikte fâsit şartın özelliklerini taşımalarına rağmen akde uygun şartları istihsânen, örf-âdet halini alan şartları ise örf deliline dayanarak geçerli kabul etmişlerdir.¹²⁴ Bu durumda Hanefîler'e göre, naslara aykırı olan ve örf-âdet halini almamış olanlar dışındaki bütün takyidî şartlar geçerli olmaktadır.¹²⁵

Hanefîler'in takyidî şartlar hakkındaki bu açıklamalarına dayanarak genel işlem koşulları ve standart sözleşmeler hakkında şunları söylemek mümkündür. Sahih olan ve fâsit olmakla birlikte örf-âdet halini aldığı için sahih kabul edilen genel işlem şartları ile bu şartların kullanıldığı ve hukukun aradığı diğer şartları taşıyan standart sözleşmeler geçerli kabul edilecek, batıl olan koşullar geçersiz sayılmakla birlikte bunların sözleşmeye olumsuz bir etkisi olmayacaktır. İşletme açısından fazladan bir menfaat sağlayan örf-âdet halini almamış fâsit şartlar ile haksız şartlar ve bu şartların yer aldığı sözleşmeler ise fâsittir.

Hanefîler'in bu görüşlerine karşın İbn Teymiyye, takyidî şartların sınırlarını genişleterek şâriin ve akdi kuranların maksatlarına aykırı düşmeyen her şartı câiz

¹¹⁸ Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, I, 330.

¹¹⁹ Bardakoğlu, "Akit Hürriyeti", s. 10.

¹²⁰ Bardakoğlu, "Akit Hürriyeti" ss. 19-20; Kaşıkçı, Osman, "Şart", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2010, XXXVIII, 366.

¹²¹ Mecelle, md. 186-188; Muhammed Yûsuf Mûsâ, *el-Emvâl ve nazariyyetü'l-akd fi'l-fıkhî-l-İslâmî*, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1987, s. 422; Dirîni, Muhammed Fethî, *Buhûsun mukârene fi'l-fıkhî-l-İslâmî ve usûlih*, Müessesetü'r-risâle, I. bs. Beyrut 1994, II, 420-421; Karaman, "Akid", *DİA*, II, 254; Çalış, "Akit Serbestisi", s. 287; Kaşıkçı, *DİA*, XXXVIII, 366.

¹²² Haçkalı, Abdurrahman, "İslâm Hukuku Açısından Akit Serbestisi Prensibi", *Dinî Araştırmalar*, 5/13 (2002): 129-131; Özdirek, *İslâm Hukukunda Akdin Sınırları*, ss. 196-200.

¹²³ Haçkalı, "Akit Serbestisi Prensibi", s. 131.

¹²⁴ Özdirek, *İslâm Hukukunda Akdin Sınırları*, ss. 224-225.

¹²⁵ *Mecelle Esbâb-ı Mücibe Mazbatası*; Özdirek, *İslâm Hukukunda Akdin Sınırları*, ss. 196, 199-200.

görmüştür.¹²⁶ Tercihe şayan olan görüş budur. Zira malî mübadelelerde esas belirleyici olan çoğu zaman akdin kuruluşu sırasında ileri sürülen şartlardır. Bu şartlar bir ihtiyaca binaen konulmaktadır ve şart ileri sürülmeyen bir akde rastlamak neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle ihtiyaç halinde, naslara ve akdin gereğine aykırı olmayan şartları geçerli kabul etmek sıkıntı ve meşakkatin giderilmesi kaidesine de uygun düşer.¹²⁷ Günümüzde genel işlem koşullarının ve diğer akdî şartların gittikçe yaygınlaştığı ve ticarî hayatta birçok kolaylıklar sağladığı düşünüldüğünde de, bu görüşü dikkate almak en doğru yol olacaktır.

D. Standart Sözleşmelerde Tüketicinin Himayesi ve Bu Sözleşmelerin Denetimi

İslâm hukukunun tüketiciyi standart sözleşmeler ve genel işlem koşullarından kaynaklanabilecek haksızlıklara karşı korumak maksadıyla ne tür önerilerde bulunduğu tespit için, genel olarak tüketiciyi korumak maksadıyla ortaya koyduğu düzenlemelere bakmak gerekir. Şöyle ki İslâm dini, tüketiciyi korumak amacıyla malın üretim aşamasından başlamak üzere pazar ve pazar sonrası aşamalarda olmak üzere çeşitli düzenlemelerde bulunmuştur.¹²⁸ İlk aşamada üretimi teşvik etmiş ve üretilen malda bazı özelliklerin bulunmasını istemiştir.¹²⁹ Pazar aşamasında adaleti, ihsânı ve insanlara kolaylık sağlamayı emretmiş; akitler ve akdî şartlarla alakalı bazı kurallar belirlemiş; tüketiciye zarar veren ribâyı, neceşi, gabn-i fâhişi, ihtikâr ve benzeri akitleri, hile yapmayı ve aldatıcı nitelikteki reklâmları yasaklamış, narha cevâz vermiştir.¹³⁰ Hisbe teşkilatına pazardaki ürünlerin ve fiyatların denetlenmesi, tüketiciye zarar veren muamelelerin engellenmesi ve bunları yapanların cezalandırılması görevini vermiştir.¹³¹ Ayrıca vadeli borçların yazılmasını tavsiye etmiş ve yazma işini borç ilişkisinin zayıf tarafını teşkil eden borçluya vermiştir. Böylece borçlu, hukukî ilişkinin şartlarını kendi menfaatine en uygun biçimde yazma imkânına kavuşacak ve alacaklının istismarından kendisini koruyacaktır.¹³² Pazar aşamasından sonra ise, tüketiciye şart, tayin, vasıf, görme, gabin ve aldatma muhayyerlikleri gibi birtakım haklar tanımıştır.¹³³

¹²⁶ Karaman, "Akid", *DİA*, II, 253.

¹²⁷ Çalış, *Özel Mülkiyet*, ss. 239-240; aynı mlf., "Akit Serbestisi", s. 289.

¹²⁸ Yeniçeri, Celal, *İslam Açısından Tüketim, Tüketicinin Korunması ve Ev İdaresi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. İstanbul 1996, ss. 121-145; Kisbet, Mustafa, *İslâm Hukukunda Tüketicinin Korunması: Ayıp Muhayyerliği*, Nizamiye Akademi, İstanbul 2015, ss. 24-40. Ayrıca bk. Şirinbâsî, Ramazan Ali Seyyid, *Himâyetü'l-müstehlik fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Matbaatü'l-emâne, Kahire 1984, ss. 253-255.

¹²⁹ Kisbet, *Ayıp Muhayyerliği*, ss. 24-27.

¹³⁰ Kisbet, *Ayıp Muhayyerliği*, ss. 27-34; Ebû Seyyid Ahmed, Muhammed Muhammed Ahmed, *Himâyetü'l-müstehlik fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2004, ss. 16-17.

¹³¹ Alkaş, Alpaslan, "Tüketicinin Korunması Açısından Hisbe Teşkilatı ile 4077 Sayılı Tüketicî Kanunundaki Kurum ve Kuruluşlarının Karşılaştırılması", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2001): 145-148.

¹³² Üdeh, Abdülkâdir, *et-Teşrîü'l-cinâiyü'l-İslâmî: Mukârenen bi'l-kânûni'l-vaz'i*, Dârü't-türâs, III. bs. Kahire 1977, I, 59-60.

¹³³ Kisbet, *Ayıp Muhayyerliği*, ss. 35-40.

TBK'da genel işlem koşullarının yürürlük, yorum ve içerik denetimine tabi tutulması ile alakalı düzenlemeleri, kural olarak İslâm hukuku açısından da uygulamak mümkündür. Buna göre bu koşulların sözleşmenin içeriğini oluşturması için tüketicinin kabulü şarttır. Tüketicinin bu koşulları kabul etmemesi veya kısmen kabul etmesi durumunda bu koşullar tamamen ya da kısmen sözleşmeye alınmamış olacaktır. Tüketicinin aleyhine olup ona bildirilmeyen veya öğrenme imkânı sağlanmayan koşullar da aynı hükme tabidir. Genel işlem koşulları arasında açık ve anlaşılır olmayan veya birden fazla anlama ihtimali olan hükümler borçlu lehine yorumlanır.¹³⁴ Devlet kamu yararı gereği fâhiş fiyat içeren standart sözleşmelere narh yoluyla müdahalede bulunabilecek, haksız şartları ise, ilga ya da islah edebilecektir.¹³⁵

IV. İslâm Fıkıh Akademisinin Standart Sözleşmelerle Alakalı Aldığı Kararlar

İslam Konferansı Örgütü bünyesinde bulunan Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi Katar Doha'da 8-13 Zilkade 1423 (11-16 Kânunusani/Ocak 2003) tarihleri arasında gerçekleştirdiği 14. dönem toplantısında aldığı 132 (6/14) nolu kararda iz'ân akitlerini de görüşmüş ve bu akitlerle alakalı olarak aşağıdaki kararları almıştır:

1. İz'ân akitleri, Batı'da ortaya çıkmış modern bir hukuk terimidir. Bir akdin iz'ân akdi olarak adlandırılabilmesi için aşağıdaki özellikleri ve şartları taşıması gereklidir:

a. Akdin insanların tümünün muhtaç olup onlar olmadan yapamayacakları mal veya hizmetlere ilişkin olması. Su, elektrik, gaz, telefon, posta, toplu taşıma vs.

b. Mucibin bu mal, hizmet veya amme hizmetlerinde hukukî ya da fiilî tekel oluşturması ya da en azından eksik rekabet oluşturacak şekilde hâkimiyeti ele geçirmesi.

c. Mucibin akdin ayrıntılarını ve şartlarını tek başına belirlemesi ve diğer tarafın onları müzakere, ilga ya da tadil hakkına sahip olmaması.

d. İcabın (arzın) topluma yönelik, ayrıntılarında ve şartlarında standart ve süresiz olması.

2. İzan akdi hükmî/takdirî icap ve kabulün birleşmesi ile kurulur. Hükmî icap ve kabul, belirli bir lafız, yazı ya da şekil şart koşulmaksızın akdin mucibin arz ettiği şartlara ve ayrıntılara uygun olarak inşası üzerinde tarafların karşılıklı rızasına ve iradelerinin birbirine uygunluğuna örfen delalet eden her şeydir.

3. Akdin kuvvetli tarafının yazdığı bedellerde ve şartlarda zulmetme ve insanların çoğuna zarar verecek şekilde haksızlık yapması ihtimaline nazaran bütün iz'ân akitlerinin, insanlar bu akitlerle muamele yapmaya başlamadan önce başlangıçtan itibaren devlet denetimine tabi olması şer'an gereklidir. Bu denetimde adil olan şartlar ve bedeller onaylanacak, karşı tarafın iradesine boyun

¹³⁴ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, II, 381-382.

¹³⁵ Hammâd, "Ukûdül-iz'ân", s. 373.

eğen kimse açısından zulüm içerenler şer'an adaletin gerektirdiğine uygun bir şekilde tadil ya da ilga edilecektir.

4. İz'ân akitleri fikhî bakış açısına göre iki kısma ayrılır:

a. Semenin adil olduğu ve haksız şartlar içermeyen iz'ân akitleri. Bu tür iz'ân akitleri şer'an sahihtir ve tarafları bağlayıcıdır. Bu şekildeki iz'ân akitlerine müdahaleyi gerektiren şer'î gerekçe mevcut olmadığından, idarenin ya da yargının ilga ya da tadil yoluyla müdahale etmeye hakkı yoktur. Çünkü mal veya hizmette hâkimiyeti elinde bulunduran taraf, kendisinden talepte bulunanlara şer'an vâcip olan semenle satmaktan kaçınmamaktadır. Aynı şekilde zorda kalan kimseyle adil bedelle yapılan alışveriş ilim ehlinin ittifakıyla sahihtir. Vâcip olan semen ya emsâl bedeldir (ya da gabn-i yesîrdir. Gabn-i yesîr, şer'an mazur görülmüştür. Zira ivazlı akitlerde ondan kaçınmak zordur ve insanlar bu konuda müsamahakâr davranmaktadır.)

b. Müşteri açısından zulüm içeren iz'ân akitleri. Bu tür iz'ân akitlerinde ya gabn-i fâhiş nedeniyle semen adil değildir ya da müşteriye zarar veren haksız şartlar mevcuttur. Bu durumda devletin insanlar bu akitlerle muamele yapmadan önce başlangıçtan müdahale etmesi gerekir. Müdahale ya adil cebri narh yoluyla olur. Burada akdin konusunu teşkil eden mal veya hizmete mecbur kalan insanların maruz kaldığı zulüm ve zararı gidermek amacıyla aşırı yüksek fiyat emsal bedele düşürülür. Ya da taraflar arasında adaleti gerçekleştirecek şekilde haksız şartlar tadil ya da ilga edilir. Bu yapılanların delilleri şunlardır:

* Devlet yetkilisinin, bir fert veya şirketin tekel oluşturarak insanların çoğunluğu için zaruri olan bir mal veya hizmeti adil semenle yani emsal bedelle satmaktan kaçınması durumunda meydana gelen zararı adil cebri narhla gidermesi şer'an gereklidir. Devlet yetkilisi bunu yaparken iki hakka riayetle yükümlüdür: I. İnsanların hakkı: Bu muhtekirin fiyatlarda ve şartlarda haddi aşmasından kaynaklanan zararı insanlardan gidermekle olur. II. Muhtekirin hakkı: Ona adil bedeli vermekle olur.

* Bu narhta umumi maslahatın hususi maslahata öncelenmesi vardır. Burada umumi maslahat, mal veya hizmete mecbur kalanların adil semenle almalarıdır. Hususi maslahat ise, zalim muhtekirin fâhiş bedel dışında veya haksız şartlar olmaksızın satmaktan kaçınmasıdır. Umumi maslahatın hususi maslahata öncelenmesi gerektiğine dair iki fikhî kaide vardır: "*Maslahat-ı âmme maslahat-ı hâssaya mukaddemdir.*"; "*Zarar-ı âmmi def için zarar-ı hâs ihtiyâr olunur.*"

5. Tek satıcılıkta¹³⁶ üç durumu ayrı ayrı değerlendirmek gerekir:

a. Tek satıcılığın konusunu teşkil eden ürüne umumi ya da hususi zaruret veya ihtiyaç olmaması. Bunun sebebi söz konusu mal veya hizmetin lüks olması ve

¹³⁶ Türk hukuk mevzuatında yasal bir tanımı bulunmayan tek satıcılık sözleşmesi doktrinde şu şekilde tanımlanmıştır: "*Tek satıcılık sözleşmesi, yapımçı ile tek satıcı arasındaki hukukî ilişkileri düzenleyen çerçeve niteliğinde, sürekli öyle bir sözleşmedir ki, bununla yapımçı, mamullerinin tamamını veya bir kısmını belirli bir coğrafi bölgede inhisarî olarak satmak üzere sadece tek satıcıya göndermeyi, buna karşılık tek satıcı da, sözleşme konusu malları kendi adına ve kendi hesabına satarak bu malların sürümünü arttırmak için faaliyette bulunmak yükümlülüğünü üstlenir.*" (İşgüzar, Hasan, *Tek Satıcılık Sözleşmesi*, Ankara 1989, s. 14).

insanların onlar olmadan da yapabilmeleri veya onların emsallerinin ya da muadillerinin piyasada adil bir bedelle çokça bulunmasından dolayı sadece tek satıcıya mecbur kalınmamasıdır. Bu durumda tek satıcının müşterileri üzerinde uzlaştığı semenden satması hakkıdır ve idarenin ya da yargının narh yoluyla müdahale etme hakkı yoktur. Zira akitlerin sıhhatinde asıl olan karşılıklı rızadır. Bunun gereği de tarafların kendilerini yükümlü tuttıkları şeydir. Aynı şekilde tek satıcının üründe tekel sahibi olması şer'an câizdir ve sahip olduğu şeyi razı olduğu ve insanların çoğuna zulüm ve zarar içermeyen semene satması hakkıdır. Ona burada narh koymak câiz değildir.

b. Tek satıcılık sözleşmesine konu olan şeye umumi ya da hususi zaruret veya ihtiyaç olması, ihtiyacın sadece ondan giderilebilmesi, onun da gabn-i fâhiş ve haksızlık yapmadan adil semenle satması. Bu durumda devletin narh koyarak müdahalesi câiz değildir. Çünkü ürünün sadece onda bulunması ve onun tekel sahibi olması mülkünde yaptığı meşru bir tasarruftur, herhangi bir kimseye zulmetmemiş ve muhtaç insanlara zarar vermemiştir. Bu nedenle burada ona dokunulmaz.

c. Tek satıcılığın konusu olan şeye umumi ya da hususi zaruret veya ihtiyaç olması, ihtiyacın sadece ondan giderilebilmesi ve satıcının gabn-i fâhiş ya da belirlediği haksız şartlar olmaksızın satmaktan kaçınması. Bu durumda devletin muhtaçların maruz kaldıkları zulmü gidermek için cebrî narh yoluyla müdahale etmesi gerekir.¹³⁷

İslâm fıkıh akademisinin aldığı bazı kararlar tenkide açıktır. Nitekim iz'ân akitlerinin kapsamını belirten birinci maddede görüleceği üzere tüm muhtevası genel işlem koşullarından oluşan sözleşmeler üzerinde durulmuş, günümüzde oldukça yaygınlaşan içeriği kısmen genel işlem koşullarından oluşan sözleşmelerle alakalı değerlendirme yer almamıştır. Ayrıca genel işlem koşullarıyla alakalı yeterli değerlendirme yapılmamış, bedel ve genel bir ifade ile haksız şartlar gibi sınırlı bilgi verilmiştir.

Üçüncü madde ve dördüncü maddenin b fıkrası idarî denetimi şer'an zorunlu görmektedir ki, idarî denetimin uygulanmasındaki zorluklar ve imkânsızlıklar bir tarafa, bu toplantıda sunulan tebliğler arasında bu denetimin zorunlu olduğuna dair ikna edici şer'î deliller mevcut bulunmamaktadır. Aynı şekilde yukarıda da görüleceği üzere günümüz hukuk sistemlerinde idarî denetim rasyonel bulunmadığından yargısal denetim tercih edilmektedir.

Sonuç

İslâm hukukunda geniş bir akit kurma ve akit kurarken şart ileri sürme serbestisi vardır. Dinin belirlediği sınırlar ihlal edilmemek ve tarafların maksatlarına aykırı olmamak kaydıyla insanlar diledikleri akitleri diledikleri şartları ileri sürerek kurabilirler. Nitekim İslâm hukukçuları bu çerçevede geçmişte birçok akde ve şarta cevâz vermişlerdir. Toplumların, teknolojinin ve ekonomik

¹³⁷ İslâm Fıkıh Akademisi, "Karar", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 523-526.

ilişkilerin değişme ve gelişmesine paralel olarak günümüzde özellikle Batı'da yeni akit türleri ve akdî şartlar ortaya çıkmaktadır. Günümüz hukuk sistemlerinde bunlarla alakalı düzenlemeler de sözü edilen çerçevede değerlendirilerek bir hükme bağlanmalıdır.

Genel işlem koşulları ve içeriklerini bu koşulların oluşturduğu standart sözleşmeler de, sanayi inkılabı neticesinde modern Batı'da ortaya çıkmıştır. İslâm hukukunda bu akitlere ilk değinen hukukçu Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî'dir. Bu akitlerde kabul eden taraf karşı tarafın kendisine dayattığı şartlara boyun eğmek zorunda kaldığı için Senhûrî bu akitlere, *boyun eğme akdi* anlamında *iz'ân akdi* ismini vermiştir.

Günümüzde oldukça yaygınlaşarak örf-âdet halini alan bu koşullar ve sözleşmeler, ticarî hayatta birçok kolaylıkları beraberinde getirmektedir. Standart sözleşmeler İslâm hukukundaki akit serbestisi prensibi, ihtiyaç ve örf-âdet halini alan muamelelerin dinin sınırları içinde kaldıkları sürece câiz kabul edilmesi gibi gerekçelerle meşrû ve bağlayıcı kabul edilmelidir. Bu akitlerde güçlü tarafın gücünü istismar ederek fâhiş fiyat ve haksız şartlarla akit kurmak istemesi durumunda, ihtikâr ve benzeri muamelelerin yasaklanmasındaki mana ve maksatlara ve bunlarla alakalı düzenlemelere bakarak gerekli müdahaleler yapılmalıdır.

Genel işlem koşulları, şâriin ve akdi kuranların maksatlarına aykırı olmadığı sürece taraflar açısından bağlayıcılık teşkil eder. Bu özellikleri taşımayan ve hakkaniyete aykırı olan koşullar ise geçersiz kabul edilir. Geçersiz koşullar dışındaki diğer koşullar ve akit geçerliliğini korur. Bu akitlerle muamele hususunda hukukî istikrarı sağlamak, dinin sınırları dışında kalan ve tüketiciler açısından hakkaniyete aykırılık teşkil eden koşulların sözleşmede yer almasını engellemek amacıyla gerekli hukukî düzenlemeler yapılmalıdır. Ayrıca bu akitlerin ve koşulların hisbe ya da yargı organı vasıtasıyla denetim yolu da açık tutulmalıdır.

Kaynakça

- Abbâdî, Abdüsselâm Dâvûd, *el-Milkiyye fi's-şer'iatî'l-İslâmiyye tabiatühâ ve vazîfetühâ ve kuyûdühâ: Dirâse mukârene bi'l-kavânîni ve'n-nüzami'l-vaz'iyye*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2000.
- Açıkgöz, Osman, *Tüketicinin Korunması Çerçevesinde Mobil Haberleşme Abonelik Sözleşmesinde Genel İşlem Koşulları*, Oniki Levha Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Akşit, Mustafa Cevat, *Modern Ticaret Hukuku ve İslam Ticaret Hukukunda Haksız Rekabet*, Gaye Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Akyol, Şener, *Medeni Hukuka Giriş*, Vedat Kitapçılık, II. bs. İstanbul 2006.
- Alkış, Alpaslan, "Tüketicinin Korunması Açısından Hisbe Teşkilatı ile 4077 Sayılı Tüketici Kanunundaki Kurum ve Kuruluşlarının Karşılaştırılması", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17 (2001): 133-162.
- Atamer, M. Yeşim, *Sözleşme Özgürlüğünün Sınırlandırılması Sorunu Çerçevesinde Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi*, Beta Basım Yayım, İstanbul 2001.
- Aydoğdu, Murat, *Türk Borçlar Hukuku'nda Genel İşlem Koşullarının ve Tüketici Hukuku'nda Haksız Şartların Denetimi*, Seçkin Yay. Ankara 2014.
- Bardakoğlu, Ali, "İslam Hukukunda Akit Hürriyeti ve Akdî Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı", *E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1983): 9-29.
- , "İkrah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXII, 30-37.
- Barlas, Nami, "Çerçeve Sözleşme Kavramı ve Çerçeve Sözleşmelerin Özellikleri", *Prof. Dr. Erdoğan Moroğlu'na 65. Yaş Günü Armağanı*, Beta Basım, II. bs. İstanbul 2001: 807-828.

- Baysa, Hüseyin, "İslâm Borçlar Hukukunda Akdin Konusunu Seçme Özgürlüğünün Kısıtlanmasının Temel Dinamikleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23 (2014): 157-172.
- Bedir, Murteza, "Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2009, XXXVI, 523-525.
- Bilge, Necip, *Hukuk Başlangıcı: Hukukun Temel Kavram ve Kurumları*, Turhan Kitabevi, XI. bs. Ankara 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967-1970.
- Buhârî, Burhâneddîn, *el-Muhitü'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Ahmed İzzü İnâye, Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, Beyrut 2003.
- Çalış, Halit, *İslam Hukukunda Özel Mülkiyet ve Sınırlamaları*, Yediveren Kitap, Konya 2004.
- , "İslâm Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları", *Dinî Araştırmalar*, 7/19 (2004): 269-295.
- Çetintaş, Recep, "İslam Hukuku Açısından Tedarik Sözleşmenin Meşrûiyeti (Türk Borçlar Hukuku'ndaki Mahiyeti Bağlamında)", *Turkish Studies*, 11/12 (Summer 2016): 39-66.
- Çınar, Ömer, *Tüketici Hukukunda Haksız Şartlar*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Dirfînî, Muhammed Fethî, *Buhûsun mukârene fi'l-fikhi'l-İslâmî ve usûlih*, Müessesetü'r-risâle, I. bs. Beyrut 1994.
- Döndüren, Hamdi, *İslâm Hukukuna Göre Alım-Satımda Kâr Hadleri*, Balikesir 1984.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "İslâm Hukukunda Alış-Verişte Kâr Haddi Araştırmasına Dair Tenkidî Görüş: 2", *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vâde Farkı ve Kâr Haddi*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yay. IX. bs. İstanbul 1990: 151-160.
- Dûrî, Kahtân Abdurrahmân, *el-İhtikâr ve âsâruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dâru'l-furkân yy., 2000.
- Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. bs. İstanbul 1992.
- Ebû Leyl, Mahmûd Ahmed-Sultânülulemâ, Muhammed Abdürrahîm, "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 269-303.
- Ebû Seyyid Ahmed, Muhammed Muhammed Ahmed, *Himâyetü'l-müstehlik fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2004.
- Ebû Zehre, Muhammed, *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-akd*, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1977.
- Enes Muhammed Abdülgaffâr, *Âliyyâtü müvâceheti's-sürâtî't-teassüfiyye fi ukûdü'l-iz'ân*, Dârü'l-kütübî'l-kânûniyye, Kahire 2013.
- Eren, Fikret, *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, Yetkin Yayınları, XVIII. bs., Ankara 2015.
- Erman, Hasan, "Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları", *İÜHF Mecmuası*, İstanbul, 18/1-4 (1973): 601-620.
- el-Fetâva'l-Hindîyye*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye (Bulak 1310'dan ofset), Diyarbakır 1973.
- Haçkalı, Abdurrahman, "İslâm Hukuku Açısından Akit Serbestisi Prensibi", *Dinî Araştırmalar*, 5/13 (2002): 119-136.
- Haddâd, Ebû Bekir, *el-Cevheretü'n-neyyire*, thk. İlyas Kaplan, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2006.
- Hammâd, Nezîh Kemâl, "Ukûdü'l-iz'ân fi'l-fikhi'l-İslâmî", *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 355-382.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, XI. bs. İstanbul 2009.
- Havutçu, Ayşe, *Açık İçerik Denetimi Yoluyla Tüketicinin Genel İşlem Şartlarına Karşı Korunması*, Güncel Hukuk Yayınları, İzmir 2003.
- İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dârü âlemi'l-kütüb, Riyad 2003.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye*, yy., ty.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, II. bs. İstanbul 1992.
- İbn Teymiyye, *el-Hisbe fi'l-İslâm ev vazîfetü'l-hükümeti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut ty.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn, *Fethü'l-kadîr*, Matbaatü Mustafa Bâbî el-Halebî, yy., 1970.
- İslâm Fıkıh Akademisi, "Karar" (izân akitleriyle alakalı), *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 523-526.
- İşgüzar, Hasan, *Tek Satıcılık Sözleşmesi*, Ankara 1989.
- Kallek, Cengiz, *Hız Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- , *Asr-ı Saadet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- , "İhtikâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2000, XXI, 560-565.
- , "Narh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2006, XXXII, 387-389.
- Karadâğî, Alî Muhyiddîn, *Mebdeü'r-rızâ fi'l-ukûd*, Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1985.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz Yay. III. bs. İstanbul 2003.
- , "Akid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 1989, II, 251-256.

- Karnî, Ahmed Semîr, *Ukûdü'l-iz'ân fi'l-fikhi'l-İslâmî: Dirâse mukârene bi'l-kânûni'l-vaz'î*, Dârü Künûzi İşbiliya I. bs. Riyad 2010.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâiü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcûd, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1997.
- Kaşıkçı, Osman, "Şart", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2010, XXXVIII, 365-367.
- Kayar, İsmail-Üzülmez, İlhan, *Hukukun Temel Kavramları*, Seçkin Yay. IX. bs. Ankara 2015.
- Kılıçoğlu, Ahmet M., *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, Turhan Kitabevi XIII. bs. Ankara 2010.
- Kisbet, Mustafa, *İslâm Hukukunda Tüketicinin Korunması: Ayp Muhayyerliği*, Nizamîye Akademi, İstanbul 2015.
- Köse, Saffet, *İslâm Hukukunda Hakkın Kötüye Kullanılması*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, Karaman, Hayreddin-Özek, Ali-Dönmez, İbrahim Kafi-Çağrı, Mustafa-Gümüş, Sadrettin-Turgut, Ali, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Çağrı Yayınları, II. bs. İstanbul 1992.
- Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye*, (haz. Osman Öztürk), İstanbul 1973.
- Mergînânî, Burhâneddin, *el-Hidâye*, thk. Muhammed Muhammed Tamir-Hafız Âşûr Hafız, Dârü's-selâm, Kahire 2000.
- Mevsîfî, Ebû'l-Fazl Meccüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li-ta'îli'l-Muhtâr*, thk. Ali Abdülhamid Ebû'l-Hayr-Muhammed Vehbi Süleyman, Dârü'l-hayr, Beyrut 1998.
- Mısrî, Refik Yûnus, *el-Hatar ve't-te'mîn: Helî't-te'mînü't-ticârî câizün şer'an*, Dârü'l-kalem, Dimaşk 2001.
- Muhammed Alî el-Karî b. İd., "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 305-327.
- Muhammed Yûsuf Mûsâ, *el-Emvâl ve nazariyyetü'l-akd fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1987.
- , *Târîhü'l-fikhi'l-İslâmî*, trc. Ahmed Meylani, Arslan Yay. II. bs. İstanbul 1983.
- Nedvî, Alî Ahmed, "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 383-423.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Kenzü'd-dekâik* (el-Bahrü'r-râik ve Tekmiletü'l-Bahrî'r-râik içinde), Lübnan 1997.
- Oğuzman, M. Kemal-Barlas, Nami, *Medenî Hukuk: Giriş, Kaynaklar, Temel Kavramlar*, Vedat Kitapçılık XVI. bs. İstanbul 2010.
- Oğuzman, M. Kemal-Öz, M. Turgut, *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler*, Vedat Kitapçılık XV. bs. İstanbul 2017.
- Özdirek, Recep, *İslâm Hukukunda Akdin Sınırları*, Yedirenk, İstanbul 2010.
- Sânû, Kutub Mustafâ, "Ukûdü'l-iz'ân", *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, 14/3 (2004): 329-354.
- Senhûrî, *Mesâdirü'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire ty.
- , *Nazariyyetü'l-akd*, el-Mecmaü'l-ilmî'l-Arabî el-İslâmî, Beyrut 1934.
- , *el-Vasî'î şerhi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-cedîd*, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut t.y.
- Sirmen, A. Lâle, "Tüketici Sözleşmelerindeki Genel İşlem Şartlarının Denetlenmesi", *Türk Hukukunda Genel İşlem Şartları Sempozyumu*, (8 Nisan 2011 Ankara), Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü (T. İş Bankası A. Ş. Vakfı), Ankara.
- Suğdı, Ebû'l-Hasen Rüknü'lislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, thk. Selahaddin Abdüllatif en-Nahî, Müessesetü'r-risâle, II. bs. Beyrut 1984.
- Sultah, Hamdî Muhammed İsmail, *el-Kuyûdü'l-vâride alâ mebdei sultânî'l-irâde fi'l-ukûdi'l-medeniyye: Dirâse mukârene bi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-fikri'l-câmîi, İskenderiye 2007.
- Şahin, Hüseyin, *Mikro İktisat*, Ezgi Kitabevi V. bs. İstanbul 2010.
- Şirinbâsî, Ramazan Ali Seyyid, *Himâyetü'l-müstehtlik fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Matbaatü'l-emâne, Kahire 1984.
- Türkay, Orhan, *İktisat Teorisine Giriş: Mikro İktisat*, İmaj Yayınevi XVIII. bs. Ankara 2008.
- Üdeh, Abdülkâdir, *et-Teşrîü'l-cinâiyyü'l-İslâmî: Mukârenen bi'l-kânûni'l-vaz'î*, Dârü't-türâs, III. bs. Kahire 1977.
- Uygur, Turgut, *6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu Şerhi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2012.
- Ünalın, Abdülkerim, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması (Mukayeseli Olarak)*, İzmir 1997.
- Ünsal, Erdal M., *Mikro İktisat*, İmaj Yayıncılık VIII. bs., Ankara 2010.
- Yaylalı, Muammer, *Mikroiktisat*, Beta Yay. III. bs. İstanbul 2004.
- Yıldırım, Abdülkerim, *Türk Borçlar Hukuku Genel Hükümler*, Adalet Yayınevi III. bs. Ankara 2015.
- Yıldırım, Kemal-Şıklar, İlyas-Bakırtaş, İbrahim-Koyuncu, Cüneyt-Yılmaz, Rasim- Erdinç, Zeynep, *İktisada Giriş*, Pelikan Yayıncılık, Ankara 2013.
- Yeniçeri, Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980.
- , *İslam Açısından Tüketim, Tüketicinin Korunması ve Ev İdaresi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay. İstanbul 1996.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Fikhü'l-İslâmî fi sevbihî'l-cedîd: el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm*, Daru'l-fikr, I. bs, Dimaşk 1967-1968.